

Dr. C.A.T.M. Wouters

GEK VAN VAN GOGH

De verspreiding van het Nederlandse oeuvre van Vincent van Gogh vanuit Breda

Ten geleide

In april 1888 verhuisde de moeder van Vincent van Gogh naar een kleine woning aan de nieuwe Haagdijk in Breda. Omdat er maar weinig ruimte was in het nieuwe huis, besloot ze de schilderijen en tekeningen die haar zoon enkele jaren eerder bij zijn vertrek naar Antwerpen had achtergelaten, niet mee te nemen. De werken werden opgeslagen. Ze belandden op de zolder van een timmerman aan de Ginnekenstraat. Moeder keek er verder niet meer naar om. De stapel tekeningen, aquarellen en schilderstukken bleef jarenlang onaangeroerd, maar uiteindelijk vond de collectie, vrijwel het gehele oeuvre van Van Gogh uit de Nederlandse periode, toch zijn weg naar een groter publiek. In eerste instantie gebeurde dat via de ambulante straathandel in ongeregelde goederen, maar al snel hingen de werken in galerieën en musea verspreid over het hele land en ver daarbuiten.

Het is een complexe onderneming om de verspreidingsgeschiedenis van het vroege werk van Van Gogh te reconstrueren, temeer daar men zich begeeft op een grotendeels onontgonnen terrein. Zo is bijvoorbeeld nooit terdege onderzocht om welke tekeningen, schilderijen en aquarellen het nu precies gaat of hoeveel het er zijn.

Op 29 juli 1890, overleed Vincent van Gogh in het Noord-Franse dorpje Auvers-sur-Oise en zes maanden later, op 25 januari 1891, stierf te Utrecht ook zijn broer Theo. Welbeschouwd waren zij de enigen die uitsluitel hadden kunnen geven over het oeuvre dat Vincent in zijn Nederlandse jaren had voortgebracht. Met hun verscheiden lieten de broers - afgezien natuurlijk van hun uitgebreide correspondentie - als het ware een kunsthistorisch vacuum achter en daarmee een vruchtbare voedingsbodem voor romantische beeldvorming en mythologisering. Naargelang het werk van Van Gogh grotere bekendheid verwierf, leken kunstminnaars en goudzoekers van diverse pluimage in toenemende mate behept met een soort magie. Een beduimd envelopje met wat potloodstreken, een op het oog onbeduidend krabbeltje op een oud vel papier, het kon van grote betekenis zijn, vooral als er 'Vincent' onder stond. Van lieverlee ontspan zich rond de nalatenschap van de grote schilder een kat en muis spel, waarin zowel de naaste familie als talloze handelaren, verzamelaars, vervalsers en gerenommeerde kunsthistorici verstrikt raakte. Een donker doolhof van conflicterende belangen en wankelende reputaties, waaruit na verloop van tijd zelfs de meest doorgewinterde Van Goghkenner niet meer wist te ontsnappen.

Om de weg uit dit labyrint te vinden, moet men welhaast een duivelskunstenaar zijn en dat is natuurlijk teveel gevraagd. Wel is een eerste aanzet gemaakt om de vele facetten van de Bredase verspreidingsgeschiedenis nu eindelijk eens in kaart te brengen. Dat is van belang omdat juist de obscuriteit van deze geschiedenis heeft gezorgd voor grote onzekerheid over wat Van Gogh nu precies heeft gemaakt gedurende de jaren dat hij in Nederland woonde. Immers, toen zijn tekeningen en schilderijen in Breda werden uitgevent, was dat werk nog door niemand geïnventariseerd of gecatalogiseerd.

De toewijzingspraktijk van individuele experts en gevestigde kunstinstellingen bleef bij gebrek aan solide herkomstgegevens niet zelden een arbitraire aangelegenheid. Meerdere malen ontstond grote beroering over werken, die door deskundigen aanvankelijk wel en later weer niet aan Van Gogh werden toegeschreven en vice versa. Was het eigenlijk wel mogelijk te achterhalen wat er op die zolder aan de Ginnekenstraat had gelegen?

Zowel de goudkoorts van de ontdekkers als de twijfels van de experts zijn geworteld in het vacuüm dat de gebroeders van Gogh meer dan een eeuw geleden hebben achtergelaten. Dit ongewisse is vervolgens nog in hoge mate versterkt door de wijze waarop in Breda met Vincents erfenis werd omgesprongen. Reden te meer voor een grondige verkenning.

Ergens in Breda op een zolder

In december 1883 verliet Vincent van Gogh de provincie Drenthe, waar hij drie maanden had gewerkt. Hij was berooid en trok in bij zijn ouders te Nuenen. Zijn studies en schilderijen, die hij in Drenthe had gemaakt, bracht hij mee. Na enige tijd besloot hij om naar Den Haag te gaan om ook de daar eerder achtergelaten werken, waaronder zeventig schilderijen (zijn eerste studies in olieverf) in te pakken en op te sturen naar Nuenen. Veel van Van Goghs vroegste werken uit Etten bevonden zich eveneens in Den Haag. De muren van zijn atelier hingen er vol mee.¹ Daarnaast waren er mogelijk ook mappen met tekeningen in Etten achtergebleven, die door vader en moeder Van Gogh meegenomen werden toen ze verhuisden van Etten naar Nuenen.

In Nuenen betrok Vincent het mangelkamertje in de domineeswoning van zijn ouders, maar dat vertrek was te klein om als atelier te dienen en daarom verhuisde hij naar de schuur achter het huis. Door een liefdesrelatie aan te gaan met zijn twaalf jaar oudere buurmeisje Margot Begemann bracht Vincent zijn vader, de zojuist benoemde dominee der Nederduits Hervormde gemeente in het overwegend katholieke Nuenen, evenwel in grote verlegenheid. Het leidde tot verwijdering tussen vader en zoon. De hoon van de kleine boerengemeenschap trof de protestantse leidsman andermaal, toen Vincent in mei 1884 een atelier huurde bij Johannes Leonardus Schafrat, koster van nota bene de Rooms-Katholieke kerk.

Op 26 maart 1885 overleed dominee Theodorus van Gogh plotseling na een lange wandeltocht over de heide: 'Met de deurknop van de pastorie in de hand, was Dorus ineengezakt. Hartaderbreuk'.² Kort nadien ging het gerucht dat Vincent een buitenechtelijk kind had verwekt bij de boerendochter Sien de Groot, die regelmatig voor hem poseerde. De pastoor van de katholieke kerk, Andreas Pauwels, verbood zijn parochianen om nog langer model te staan voor de excentrieke schilder. Uiteindelijk werd het verblijf in Nuenen onhoudbaar en op 23 november 1885 vertrok Vincent naar Antwerpen. In Nuenen liet hij alles achter: honderden schilderijen, tekeningen en aquarellen; het complete oeuvre uit zijn Nederlandse periode, met uitzondering van de werken die hij had weggegeven, geruild of opgestuurd naar zijn broer Theo.

Vincents moeder, Anna Van Gogh-Carbentus, bleef in Nuenen wonen met haar jongste dochter Willemien. Kort na de dood van Dorus reisde ze naar Amsterdam om steun te zoeken bij haar zuster Willemina Catharina Gerardina, die net als zij getrouwd was met een dominee. Het bezoek aan Catrina en haar man, ds. Johannes Paulus Stricker, was echter van korte duur: 'Zij is heel gauw vertrokken, daar zij bericht kreeg dat er eene woning in Breda was, die aanstonds zou vergeven worden, als zij niet kwam zien'.³ Anna van Gogh-Carbentus, die na de dood van haar man de dominees-woning in Nuenen moest verlaten, had besloten zich in Breda te vestigen, waar haar andere zuster Cornelia woonde. Cornelia was getrouwd met de twee jaar oudere broer van Dorus, de vermogende kunsthandelaar Vincent van Gogh (Oom Cent). Het echtpaar resideerde in 'Huize Mertersem', een weelderige villa gelegen in het aan de stad grenzende dorpje Princenhage.⁴

Overigens was Theo niet erg ingenomen met de keuze van zijn moeder voor Breda. Op 28 december 1885 informeerde hij bij zijn zuster Lies hoe het met de verhuisplannen gesteld was: 'Zou het nu vast besloten zijn dat Moe in Breda gaat wonen'. Theo's bezorgdheid gold vooral de somberheid van de stad: 'Als zij

maar een prettige woning kon vinden, want de straten van Breda trekken mij niet erg aan en ik zou zoo bang zijn [dat] zij het nog droeviger zal hebben als ze daarin opgesloten moet leven'.⁵

Ondanks het gevoel dat Breda een zekere zwaarmoedigheid aankleefde, stuurde Theo vanuit Parijs verschillende brieven aan zijn broer in Antwerpen om hem aan te sporen bij de verhuizing van moeder te gaan helpen. Vincent worstelde in die tijd met maagklachten en had niet minder dan tien weggrotende tanden die nodig behandeld moesten worden: 'Men moet zien te blijven leven en wat kracht zien te houden, wil men schilderijen maken', schreef hij begin februari 1886 aan Theo. Het liefst zou hij naar Parijs gaan. Daar zou hij 'zeker meer werken dan hier' en in de gelegenheid zijn om met mensen over zijn tekeningen te spreken. Als Theo er op stond was hij bereid om naar Brabant af te reizen: 'Maar - laat ons nagaan of de hulp die zij eventueel aan me zouden hebben, al dan niet de heen- en terugreis waard is'.⁶ Eigenlijk beschouwde hij een reis naar Nuenen als tijdverlies: 'nodig ben ik er niet - want iemand als de tuinman Rijke (sic) b.v. kan minstens even goed als ik het beredderen, wat er van inpakken of verzenden te doen zal zijn. Tegen maart echter, als het ergens goed voor mocht wezen, ben ik desnoods klaar'.⁷ Nadat hij een briefje van moeder had ontvangen, waarin ze schreef dat ze in maart zou gaan inpakken, nam de twijfel nog verder toe. Misschien, zo liet hij Theo weten, was het 'après tout' toch het beste dat hij terug zou keren naar Brabant: 'Alleen, als ik er standjes ondervind als vóór mijn vertrek, zou ik mijn tijd er verliezen'. Anderzijds was hij ook nieuwsgierig hoe het zou zijn om een paar maanden in Nuenen te verblijven, 'daar ik er enige meubels heb, daar verder het er mooi is en ik de streek wat ken. Er is soms 't meest te doen door terug te komen op oude plekken'.⁸

Niettemin liet het plan om samen met Theo in Parijs 'een atelier te stichten' hem niet los.⁹ Halverwege februari schreef hij Theo dat hij 'desnoods veel vroeger dan juni of juli' naar Parijs wilde komen: 'Weet dat desnoods ik het goed vind om de maand maart naar Nuenen te gaan en te zien hoe het daar gesteld is en hoe de mensen zijn en of ik al dan niet model kan krijgen. Maar valt zulks niet mee, wat te voorzien is, dan zou ik na maart direct naar Parijs kunnen komen en beginnen te tekenen in de Louvre b.v.'. Eigenlijk ging ook dat hem niet ver genoeg. Het was vanwege het verhuizen en terwille van zijn eigen verandering van woonplaats dat hij in Nuenen moest zijn, zo schreef hij in het postscriptum: 'Doch desnoods wat mij aangaat, ik ware bereid er gans niet terug te komen'.¹⁰

In de hierna volgende brieven bleef Vincent aandringen op een zo spoedig mogelijk samenzijn met zijn broer in Parijs. Het zou hun beider gezondheid ten goede komen en hen in staat stellen om in alle rust toekomstplannen te maken.¹¹ 'Maar wat moet ik nu doen? Ziehier, om naar Brabant terug te gaan, is eigenlijk een omweg en ik verlies er geld en tijd aan. Waarom kan ik niet direct van hier naar Parijs komen ... thuis kunnen zij 't net zo goed met een arbeider doen, zelfs beter. Als ik me niet wat versterk, is het zeker, ziet ge, dat ik ziek word'. Naast tijdverlies en een tanende gezondheid werd vooral het financiële argument breed uitgemeten: 'Als ik naar Brabant ga, heb ik de onkosten van mijn reis, moet ik ook mijn kamer ginder betalen, die ik heb opgezegd, en een andere bergplaats voor mijn goed nemen, wat niet minder dan frs.50 huur en nog eens frs.50 voornit voor een nieuwe bergplaats en verhuizen zou zijn. Ik zou ook wel verplicht zijn nog wat verf te betalen - ik zou er ook natuurlijk weer beginnen te schilderen'. Om uit de impasse te komen meende hij er beter aan te doen niet te gaan: 'Nu dacht ik dat het door force majeure der omstandigheden, me vrijstaat me niet bij machte te verklaren momenteel aan die verplichtingen te voldoen. Mijn huur dus daar niet te betalen, maar te zeggen: zet mijn meubels op je zolder, houd ze in pand, ik zal je betalen als ik ze kom halen, dan hoef ik tevens geen nieuwe bergplaats te huren'. Om vooruit te komen moest hij naar Parijs en aangezien zowel Theo als hijzelf voortdurend op de rand van de financiële afgrond balanceerden, was het zaak daar zo snel mogelijk te beginnen en geld te maken: 'Brabant is een omweg, tijdverlies enz. Ik heb overigens ginder zoveel onaangenaamheden gehad, dat ik er niemand hoef te ontzien'. Om Theo ervan te overtuigen dat zijn reis naar Brabant volstrekt overbodig was, voerde hij nogmaals de tuinman Adriaan Rijken op, alsmede de boer Gerardus Huizing, die tevens diaken van de Nederduits Hervormde gemeente te Nuenen was. Zij waren de aangewezenen personen 'om goed in te pakken en te verzenden': 'Verder, ik ben ziek, ofschoon ik nog aan de gang blijf. Als ik enigszins kon, zou ik er niet op tegen hebben nog naar Brabant terug te gaan, maar noch gij noch ik hebben de middelen en - men kan me er beter missen dan gebruiken'.¹²

Ook in de laatste vier brieven die hij uit Antwerpen verstuurde, bleef Vincent vragen om Theo's toestemming: 'Ik merk wel dat gij het direct naar Parijs komen niet met mij eens zijt', zo concludeerde hij

toen er niet meer direct werd geantwoord, maar desondanks bleef hij aandringen.¹³ Begin maart besloot hij uiteindelijk om toch te vertrekken: 'Neem me niet kwalijk dat ik rechtstreeks gekomen ben', schreef hij in een kort briefje aan Theo: 'Ik geloof dat we op deze manier tijd winnen. Ben in het Louvre vanaf 12 uur of eerder als je wilt. We regelen het wel, dat zul je zien'.¹⁴

Enkele weken later arriveerde ook Vincents moeder in haar nieuwe woonplaats. Op 30 maart 1886 vestigde ze zich samen met Wil in Breda, een kleine Brabantse stad, grotendeels bevolkt door eenvoudige, hardwerkende katholieken. Breda bevond zich in die dagen in een overgangsfase. Fabrieksschoorstenen en stoommachines kondigden een nieuw tijdperk aan, maar het leven van alledag werd nog in hoge mate bepaald door armoede en hoop op betere tijden. De opkomst der grote emancipatiebewegingen van 'rooden, rooms en kleine luiden', die her en der in het land reeds voelbaar werd, had in Breda nog geen sporen getrokken. Wel was de katholieke voorvechter Dr. Hermanus Schaepman al in 1880, toen de Bredase zetel in de Tweede Kamer openviel, dankzij 1853 stemmen van gefortuneerde Bredase burgers in de nationale volksvertegenwoordiging gekozen, maar het zou nog minstens vijftien jaren duren vooraleer in Breda zelf een Rooms Katholieke Volksbond werd opgericht die zich het lot van de gewone werkmens aantrok.¹⁵ Vooralsnog leefde het grootste deel van de bevolking in onderdanigheid aan patroon en priester en liet men de eerste signalen van het moderne industriële tijdperk gelaten over zich heen komen.

In 1886, toen moeder Van Gogh naar Breda verhuisde, werd het huisvuil nog per handkar ingezameld en naar een van de vuilschuiten in de haven gereden. Omdat grote delen van de stad nog niet beschikten over een deugdelijk rioleringsstelsel, moesten ook de faecaliën der inwoners, verzameld in speciaal daartoe door de gemeente verstrekte tonnen, regelmatig worden opgehaald: 'Het desinfecteren had plaats met chloorkalk' en 'Aan lijders van besmettelijke ziekten werden extra tonnen in gebruik gegeven'. Ondertussen klaagde de gemeentelijke gezondheidscommissie over de gevaren van infectie door 'den slechten hygienischen toestand van sommige achterbuurten en de ophooping van vuil en mestvaalten'. Ook de slechte kwaliteit van het water uit de pompen werd gehekeld, maar de commissie staakte haar onderzoek dienaangaande 'in het vooruitzicht eener goede drinkwaterleiding'.¹⁶

De aanleg van waterleidingen was overigens niet de enige verandering die de stad in die periode onderging. Al enkele jaren eerder was men begonnen met het slechten van de aarden wallen die Breda omringden. Deze oude verdedigingswerken hadden hun militaire functie verloren en blokkeerden de economische en demografische ontwikkeling, maar aan het begin van de jaren zeventig werden de eerste bressen geslagen en kon Breda gaan groeien. Een van de vroegste uitbreidingen vond plaats achter de inundatiesluis ter hoogte van het Wapenveld, het tegenwoordige Van Coothplein, waar een school, een theater en enkele herenhuisen verrezen. De kale grond naast het theater *Concordia* werd door de speculant Lambertus Kakerken op 21 oktober 1881 verkocht aan de 33-jarige dagloner Hendrikus Christianus Smits.¹⁷

Hendrikus Smits was een ondernemend man. In de zomer van 1882 verhuisde hij met zijn gezin van de Akkerstraat, waar hij een cigarenhandel dreef, naar een van de krotten aan de Ginnekenpoort 137 S. Op die plek, schuin tegenover de nieuwe schouwburg, begon hij een koffiehuis. Behalve koffie en thee schonk hij ook wijn en bier en bovendien organiseerde hij met enige regelmaat een bal in zijn etablissement, waarvoor dan f 0,25 cent entree werd gevraagd.¹⁸ De kale vlakte aan de overkant van de straat, die hij een jaar eerder had gekocht, inspireerde hem evenwel tot grootser plannen. Al in juli 1882 verzocht hij de 'Vereeniging Concordia', die de schouwburg exploiteerde, om pal naast het theater te mogen bouwen, hetgeen werd toegestaan mits hij 'den muur om den tuin der vereeniging' ongemoeid liet.¹⁹ Smits liet daarop een chique witgepleisterd herenhuis oprichten, waarin hij zijn koffiehuis annex biertapperij en cigarenwinkel vestigde onder de naam *het Witte Huis*. Men kon er eten en drinken en er was ook een biljarttafel.²⁰ Zelf ging hij met zijn vrouw en vier kinderen achter het koffiehuis wonen. De enorme bovenetage verhuurde hij aan de 1e luitenant der infanterie Johannes Wilhelmus van Bisselick en diens echtgenote jonkvrouw Constance Henriette Jaqueline Wilhelmina van Harencarspel Eckhardt.²¹

Enkele jaren later, in 1885, kreeg Smits toestemming van de gemeente om naast *het Witte Huis*, op de hoek van het Wapenveld en de Nieuwe Ginnekenstraat, nog een tweede herenhuis te bouwen. Het gebouw, met ingangen aan de oost- en de noordzijde, bood ruimte aan drie gezinnen en een winkel.²² Onder de huurders van het eerste uur bevonden zich moeder Van Gogh en haar dochter Willemien. Op 30 maart 1886 vestigden zij zich op de bovenetage van het oostelijk gedeelte met uitzicht op zowel de Nieuwe

Ginnekenstraat als het Wapenveld.²³ Twee dagen later voegde ook Cor van Gogh zich bij hen. Cor was de jongste broer van Vincent, die in Helmond, na zijn HBS-diploma te hebben behaald, bij de machinefabriek van Egbertus Haverkamp Begemann had gewerkt en nu in Breda als volontaire in dienst trad bij de machinefabriek Backer & Rueb.²⁴

Het gonsde in deze periode van de activiteit in en om het huis aan het Wapenveld. Niet alleen de nabijgelegen Schouwburg trok veel publiek, ook in het belendende koffiehuis van huisbaas Smits werden op vrijdag- en zaterdagavonden vaak feesten gehouden met 'muziek en dans'.²⁵ Bovendien bood Smits onderdak aan de Onderofficiers Vereeniging *Kamaraadschap is ons doel*, die op 17 mei 1886 bij de gemeente een verzoekschrift indiende 'om vergunning voor den verkoop van sterken drank in het klein in het benedenlokaal van het witte huis'.²⁶ Aan het eind van het jaar werd de benedenetage onder de Van Goghs eveneens in gebruik genomen. De veertigjarige oud-militair Willem Henderson, vergezeld van vrouw en vier kinderen, nam er zijn intrek en begon er een winkel. Enkele weken later op 19 januari 1887, voegden ook Johanna Dorothea Sparo en haar twee dochters zich bij hen. Sparo was de weduwe van de adjudant onderofficier bij het zesde regiment infanterie Franciscus Hubertus Henderson. Zij verdiende de kost als naaister en hielp mee in de winkel.²⁷

Temidden van al deze drukte probeerde moeder Van Gogh de nog lopende zaken rond haar eigen verhuizing af te wikkelen. Na een bezoek aan haar oude woonplaats Nuenen, informeerde ze in maart 1887 bij Theo wat ze moest doen met de daar nog aanwezige spullen van Vincent.

'Beste Moe', schreef Theo terug, 'Zooals U verlangde heb ik met Vincent gesproken over zijn boeltje dat nog te Nuenen is. Hij zegt dat U met de meubels kunt doen zooals het U goeddunkt maar hij hecht bijzonder aan zijne collectie houtgravures, die zeker voor niemand van de Nunenaars van eenige waarde zouden zijn en die hij met moeite verzameld heeft. Ook zijn er nog studies van hemzelf die hij liever behield. Ware het mogelijk om hetgeen hij schuldig is af te doen met het boeltje wat hij achterliet en schoot er nog genoeg over om een kist te laten maken voor de prenten en studies en daar de vracht voor te betalen al was het maar tot Breda zou dat zeker eene goede schikking wezen. Als ik dan bij U kom kan ik uitzoeken wat naar hier kan gezonden worden. Ik hoop [dat] U er niet te veel last mee zult hebben en hetgeen er is de onkosten kan dekken'.²⁸

Naar aanleiding van Theo's verzoek nam Moeder contact op met haar vroegere burens te Nuenen, de gezusters Lutgera, Wilhelmina en Amalia Begemann.²⁹ Zij lieten de studies en prenten van Vincent verpakken in kisten en overbrengen naar Breda.³⁰

Moeder maakte zich in die tijd vooral zorgen om Cor, die op 2 juni 1887 naar Amsterdam was verhuisd en daar lange dagen moest werken in een fabriek. 'Wat zal de toekomst zijn', schreef ze op 20 juni aan Theo. Ook met de slechte gezondheid van oom Cent in Princenhage had ze veel te stellen: 'Wil en ik zijn er nog al eens. Oom is nogal in zijn tuin maar o zoo kort of hij wordt weer benauwd. Wat [een] vreselijke ziekte toch'. Aan het slot van haar brief meldde moeder dat Wil van plan was om in augustus bij Anna in Leiden te gaan logeren. Anna was de oudste zus van Wil. Ze was getrouwd met schelpkalkfabrikant Joan van Houten, een beminnelijke man, die altijd voor anderen klaar stond: 'Ik mag dan te Princenhage komen terwijl Wil in Leiden is. Nadat Oom en Tante er niet meer zijn hoop ik bij leven en welzijn weer eens naar Leiden met Wil te gaan'.³¹

In de zomer van 1887 bezocht Theo zijn moeder en zijn zuster in Breda. 'Ze maken het tamelijk goed', schreef hij aan Vincent, 'maar toch is het triest hen te zien'.³² Van de verzameling studies en prenten nam hij verschillende portefeuilles met houtsneden mee naar Parijs.³³ De rest bleef achter in Breda.

Rond de woning van moeder en Wil ontstond de nodige onrust toen huisbaas Smits begin 1888 aankondigde al zijn bezittingen aan het Wapenveld te gaan verkopen. Het pand moest leeg worden opgeleverd en om die reden verlieten het gezin van Willem Henderson, de weduwe Henderson-Spiro met haar dochters en de Van Goghs in april 1888 hun huis. De ambitieuze Smits had besloten om zijn geluk als 'commissionair' in de onroerendgoedhandel te gaan beproeven en wel in Rotterdam, waar hij zich op 27 september 1888 met zijn gezin vestigde aan de Kruiskade 159.³⁴

Moeder en Wil van Gogh vonden een nieuw onderkomen op de Nieuwe Haagdijk, een stadsuitbreidingsgebied ten westen van Breda. Het huis lag aan de doorgaande weg naar Princenhage ter hoogte van het Capucijnen klooster en op loopafstand van tante Cornelia en oom Cent.³⁵ Het was weliswaar veel kleiner dan de woning op het Wapenveld, maar het had wel een tuin, hetgeen ook Vincent apprecieerde. In een brief aan Wil schreef hij: 'Het is erg goed dat gij en Moe een tuin hebt aangeschaft met katten, katers, mussen en vliegen, dan een trap meer er op na te houden'.³⁶

Voor de verhuizing had moeder de timmerman Adrianus (Janus) Schrauwen ingeschakeld. Schrauwen, 55 jaar oud en inmiddels voor de derde maal getrouwd, woonde met zijn vrouw, drie dochters en een zoon van 17 jaar aan de Ginnekenstraat nr. 87 op steenworp afstand van het Wapenplein. Aanvankelijk was zijn eenmansbedrijfje gevestigd aan de Bleekstraat 61/2 en beperkte hij zich tot timmerwerk en wat handel in ongeregeld goed. Maar toen in de loop van 1887 de woning aan de Ginnekenstraat vrijkwam, met een werkplaats en een paardenstal, besloot Schrauwen te verhuizen en zijn bedrijf uit te breiden. In 1888 manifesteerde hij zich voor het eerst als 'ondernemer en aannemer van verhuizingen'.³⁷

Met zijn paard en wagen reed hij de inboedel van moeder en Wil van Gogh van het Wapenveld naar de Nieuwe Haagdijk, maar vanwege het gebrek aan ruimte in de nieuwe woning werd besloten om de kisten met de studies en prenten van Vincent bij Schrauwen achter te laten: 'Een lid van de familie van Gogh, of ik weet niet wie, had dit alles aan de verhuizer ter opberging gegeven, toen zij bij een verhuizing naar een kleine woning in Princenhage geen plaats had voor deze voorraad'.³⁸ Het ging om een onbepaald aantal kisten, waarin het werk van Vincent was verpakt. Na de verhuizing sloopte Schrauwen de kisten om het hout ervan te hergebruiken. De losse inhoud ervan belandde op de zolder.³⁹

Kort na de verhuizing, in mei 1888 bezocht Theo, die in Nederland was voor zaken, zijn moeder in haar nieuwe woning.⁴⁰ Eenmaal terug in Parijs informeerde hij zijn broer over diens spullen in opslag, hetgeen bij Vincent toch enige bezorgdheid teweeg bracht. Op 21 juni schreef hij vanuit Arles aan zijn zuster Wil: 'Zeg eens, over rommel gesproken, het is misschien de moeite waard [om] wat er goed is in de rommel die, naar Theo zegt, nog van mij ergens in Breda op een zolder is, nog te redden. Ik durf 't u echter niet vragen en misschien is 't verloren geraakt, tob er dus niet over. Maar dat is de kwestie, ge weet, Theo heeft verleden jaar een hele partij houtsneden meegebracht. Toch mankeren er een paar van de beste portefeuilles, en de rest is minder goed, juist omdat het geen geheel meer is. Natuurlijk worden houtsneden uit illustraties hoe langer hoe zeldzamer naarmate de jaargangen ouder worden. Genoeg, geheel onverschillig laat die rommel mij niet, zo is er b.v. een exemplaar naar Gaverni, Mascarade Humaine, een boek Anatomy for Artists, enfin, enige dingen die eigenlijk veel te goed zijn om te verliezen. Ik beschouw ze echter vooruit als verloren, wat er nog van terecht komt is zuivere winst. Ik wist toen ik wegging niet dat het zo voorgoed zou zijn. Want het werk in Nuenen ging niet slecht en had slechts nodig voort te gaan'.⁴¹

Vincent's uiteenzetting bleek tevergeefs. Wil liet de spullen op Schrauwen's zolder onaangeroerd. Een brief van Vincent's nicht Cornelia Vos van 8 juni 1903 wekt de indruk dat ze er vies van was: 'Men heeft toen wel eens gevreesd [dat] er door dien timmerman onreinheid in huis gebracht is. Wil in haar groote zindelijkheid heeft zich dat toen voorgesteld. Zijn die stukken toen soms waardeloos geacht [en] daargebleven omdat ze er ietwat bang voor waren?'.⁴²

Wil voelde zich niet gelukkig op de Nieuwe Haagdijk. Nadat oom Cent op 28 juli 1888 was overleden, bracht moeder steeds meer tijd door bij tante Cornelia en ook Wil probeerde het huis zo veel mogelijk te ontvluchten. Halverwege augustus bezocht ze haar broer Theo in Parijs en in oktober was ze op vakantie in Middelharnis.⁴³ 'Beste Theo', schreef ze toen, 'zooals je ziet ben ik er weer eens uitgevlogen. Moe blijft in Princenhage tot tante weg is en 'k heb geen lust al door daar te zijn, dan word ik zoo'n soort van suf en alleen thuisblijven is me te ongezellig. Moe is eigenlijk van dat 'k uit Parijs ben gekomen, aldoor weg'.⁴⁴

Nadat op 12 oktober 1888 het testament van oom Cent in Huize Mertesem was voorgelezen ten overstaan van de naaste familie, vertrok tante Cornelia begin november voor langere tijd naar Menton, een chique badplaats aan de Franse Riviera. Moeder van Gogh, die zich tot dan toe steeds om het lot van haar jongere zuster had bekommerd, bleef alleen achter in het grote huis te Princenhage, waar het warm en behaaglijk was.⁴⁵ Wil logeerde in december 1888 bij haar zuster Anna in Leiden. Het vooruitzicht om alleen terug te keren naar de koude, vochtige woning aan de Nieuwe Haagdijk leek niet erg aantrekkelijk en ook voor

moeder was er na de dood van haar schoonbroer en het vertrek van Cornelia nog maar weinig dat haar bond aan Breda.⁴⁶ Het was in deze periode dat ze besloot om naar Leiden te verhuizen, waar haar oudste dochter Anna woonde met haar man - de vermogende schelpkalkfabrikant Joan van Houten - en haar twee dochters Sara Maria en Anna Theodora.

Joan van Houten ging op zoek en vond een geschikte woning buiten de singels in Leiderdorp, hetgeen vooral Theo, die nooit veel in Breda had gezien, verheugde: 'Van moe hoor ik, dat het beslist is dat zij naar Leiden gaat wonen. Dat is kostelijk want Breda heeft wel wat uitgediend en had toch nooit veel voor. Bovendien ziet dit huis er aardig uit. Ben je er mee ingenomen Wil?'⁴⁷

Toen moeder de huisbaas schreef dat ze accoord ging, bleek evenwel dat hij de woning al aan een ander had verhuurd en omdat er op korte termijn geen ander huis beschikbaar was, leek een terugkeer naar de Nieuwe Haagdijk onafwendbaar. Wil, inmiddels teruggekeerd uit Leiden, bereidde moeders thuiskomst voor: 'En nu ben ik thuis', schreef ze in januari 1889 aan Theo, 'om 't huis wat warm te stoken vóór moe er in komt en 't wat menscheijk te maken. 't Wordt al veel beter, maar 't was in 't eerst niet alles. Nu had het ook lang leeg gestaan, of dan onbewoond. Moe komt zat. of maand. thuis'.⁴⁸

Goede en slechte tijdingen wisselden elkaar af in deze periode. Eind december kwam al het bericht over Vincents opname in het hospitaal van Arles na de confrontatie met Paul Gauguin: 'Ik denk aldoor om Vincent', verzuchtte Wil in een brief aan Theo, 'Moe is er ook zo bedroefd om'.⁴⁹ Maar tegelijkertijd was er het nieuws over Theo's verlovng met Johanna (Jo) Gezina Bonger. 'O hoe zeer verblijd ik me er toch in', schreef moeder, 'koop je voor jezelf ondergoed of willen Wil en ik je er aan helpen'. Over de problemen bij het vinden van een nieuwe woning toonde ze evenzeer haar bezorgdheid: 'evenmin als ik in Leiden buiten die ééne gelegenheid wat kan vinden, zal 't bij u ook zijn'.⁵⁰

Ondanks alle bekommerng over Vincents mentale uitputting en het aanstaande huwelijk van Theo en Jo, bleef de mislukte verhuispoging naar Leiden de gemoederen bezig houden. Ook bij Jo Bonger: 'Vind je het niet jammer dat het huisje in Leiderdorp aan een ander verhuurd is', vroeg ze aan Theo op 29 januari 1889: 't spijt me vooral zoo voor Wil, ik geloof dat je Moe er zich wel in schikt om in Breda te blijven; morgen gaat ze weg ik hoop haar nog even aan 't station te zien'.⁵¹

Moeder vertrok op 30 januari 1889 naar Nuenen, waar ze ruim anderhalve week verbleef bij de gezusters Begemann. Vanuit haar logeeradres stuurde ze Theo een uitvoerige brief waarin ze nogmaals terugkwam op de verhuiskwestie: 'Weet ge [dat] die huisbaas in Leiden ons zoo fopte. Toen ik schreef dat ik 't huurde, heeft hij Jo [Joan van Houten] gezegd dat hij 't huis op veel voordeliger voorwaarden had verhuurd. Zoo een lelijke man die ons de voorkeur beloofde. Nu probeeren wij of onze huisbaas ons tot November wil verhuren en zien Jo [Joan van Houten] en Anna in die tijd naar wat anders'.⁵²

Voor Wil was wachten tot november een hele opgave. Ze was verward, probeerde haar 'hoofd op te ruimen', zoals ze het zelf noemde, en voelde zich eenzaam. Toen Jo Bonger aankondigde dat ze binnenkort in Breda kwam logeren, vatte ze weer moed: 't Is nu weer wat in orde', schreef ze, 'en 'k hoop dat 't lang zoo blijven zal. Toch was 'k gisteren heel blij toen 'k moe weer goed en wel en warm binnen had, en 't is nu wel zoo gezellig'.⁵³

Op 20 februari 1889 arriveerde Jo Bonger in Breda en twee dagen later ontving zij al een eerste brief van haar aanstaande echtgenoot: 'Mijn beste Jo, Veel interessants levert Breda niet op en noch de stad noch het huisje van moe hebben veel merkwaardigs & toch ben ik zoo erg blij dat je er zijt. Er is iets navrants in, als ik Moe, die vroeger zulk een belangrijke plaats innam nu voor mij zie zooals zij in haar hoekje zit. Maar geen schijn van bitterheid is in haar en ik heb haar nooit hooren klagen over hare betrekkelijke armoede'.⁵⁴

Voorzeker was moeder, ondanks de koude, niet ontevreden: 'Hier weer opnieuw winter met sneeuw', schreef ze aan Theo, 'k Ben maar blij dat Jo er is. Wij hebben haar bij ons in de kamer genomen 't was boven te vochtig'.⁵⁵ Ook Jo had het naar haar zin op de Nieuwe Haagdijk: 'O je weet niet, hoe gelukkig ik het vind om hier te zijn - ik voel me zoo rustig, zoo 't huis en Wil is zóó lief voor me'. Samen met Wil bezocht ze huize Mertesem in Princenhage, waar ze van de dienstbode Saartje (tante Cornelia was nog steeds in Zuid-Frankrijk) 'een verrukkelijk kopje thee' kregen aangeboden. 's Avonds zaten ze op de

Nieuwe Haagdijk 'te schemeren': 'Moe op de canape - Wil in een stoel bij de kachel en ik op den grond ervoor'.⁵⁶ En Theo, die welhaast dagelijks correspondeerde met Jo, reageerde verrukt op al haar ontboezemingen: 'Hartelijk dankbaar ben ik te gevoelen dat daar in zoo'n klein huisje in de verte met zooveel liefde aan mij gedacht wordt'.⁵⁷

Aan het eind van de maand februari werden Moe, Wil en Jo opnieuw opgeschrikt door alarmerende berichten van Theo over Vincents toestand. Iedereen was er vreselijk bezorgd over.⁵⁸ 'Ter bestrijding der buitengewone uitgaven bij zijne ziekte', stuurde Joan van Houten op verzoek van Wil een cheque aan Theo 'zijnde 2/3 van het aan Vincent toebehoorende doch geweigerde erfdeel'. Joans betrokkenheid bij het lot van zijn schoonbroers was groot. 'Wanneer die som verbruikt is en de ziekte mocht blijven voortduren, dan ben ik bereid ook het mijne er aan te doen', zo liet hij Theo weten. Zinspelend op Theo's aanstaande huwelijk wierp hij zich op als pater familias: 'Ik begrijp, dat wanneer deze ziekte toestand mocht voortduren er raad moet geschaft worden. Nu ge een huishouden gaat opzetten, kunt ge toch niet, zooals tot nog toe, voor alles blijven zorgen. Wat zal nu de tijd voor je opschieten; over vier weken al, me dunkt, de bruidsdagen zullen er zijn vóór ge er zelf aan denkt. Ik hoop nu morgen met 't aanstaande schoonzusje kennis te maken'.⁵⁹

Op 7 maart 1889 vertrok Jo uit Breda. Na het bezoek aan Anna en Joan van Houten in Leiden, zou ze naar haar ouderlijk huis in Amsterdam gaan om zich voor te bereiden op het aanstaande huwelijk: 'Je hebt gelijk dat Breda geen mooie stad is', schreef ze aan Theo, 'alleen de kerk vind ik heel mooi'.⁶⁰

Wil miste Jo erg. Daags na haar vertrek stuurde ze al een brief: 't Is zoo leeg zonder je. Maar 't kon niet anders en 't is goed dat je nog een paar weken prettig thuis zijt. Vannacht riep moe in eens "Willetje er kruipt een muis tegen 't gordijn op". Toen hebben we muizenjacht gehouden maar niets gevonden. 't Is misschien maar een droom geweest'.⁶¹

Nadat het huwelijk tussen Jo en Theo op 18 april 1889 in Amsterdam was voltrokken, installeerde het jonge paar zich in een appartement dat Theo had gehuurd op de derde verdieping aan de cité Pigalle nr.8 in Parijs.⁶² Van een nieuwe woning voor Moeder en Wil was vooralsnog geen sprake en het nieuws over Vincents opname in het psychiatrisch ziekenhuis Saint Paul-de-Mausole in Saint Rémy-de-Provence begin Mei 1889, stemde al evenmin tot opgewektheid. Pas in de zomermaanden nam het leven aan de Nieuwe Haagdijk een wat zonniger wending. Er was regelmatig bezoek, onder anderen van Kee Vos en van Cor van Gogh, die op doorreis was naar Parijs en ook Jo's zuster Mien bleef samen met haar zoontje Wim enkele dagen logeren.⁶³

In juli 1889 kwam bovendien het bericht dat Joan van Houten in Leiden een geschikte woning had gevonden. Het betrof een ruim huis gelegen aan de Herengracht nr.100 in het centrum van de stad. De eigenaar was Barend den Houter, een vermogende graanhandelaar, die zelf ook aan de Herengracht woonde op nr.78 en naast de toekomstige woning van Moe en Wil op nr.102 zijn pakhuis had.⁶⁴

'Wat zeg je van ons Leidsche huisje', vroeg Wil aan Jo, 'k verlang er naar 't ook te zien. Maar 't lijkt alles heel best, plenty ruimte en we verwonen minder dan hier f 250,-. Een tuintje, een goede stand en 'k weet allemaal niet wat voor moois'.⁶⁵

Tante Cornelia was eind april 1889 teruggekeerd naar huize Mertesem en moeder bracht veel tijd bij haar door.⁶⁶ 't Is heel ondankbaar - maar ik ben zoo hartelijk blij dat we uit die Prinsenhagensche admosfeer weggaan', schreef Wil in september 1889 vanuit haar vakantie-adres in Middelharnis aan Jo en Theo: 'Ik kan weer adem halen, 'k had van de zomer soms 't gevoel dat 'k er in stikken zou, foei afschuwelijk. Voor moe zal 't verhuizen ook een verbetering zijn. De nabijheid van Anne en Jo en de kinderen in de eerste plaats'. Voor Wil bood de verhuizing bovendien het voordeel dat ze gemakkelijker bij haar vriendin Margaretha Meyboom in Den Haag op bezoek kon gaan: 't Dicht in Greets buurt wonen, is ook heerlijk in Leiden'. Ze had het huis inmiddels zelf gezien en was er nogal enthousiast over: 'En dan krijgen we zo'n allersnoeperigst huisje. Twee kamers en suite, als woonkamers, gezellig en vrolijk, met uitzicht in den tuin en op straat met de gracht met vrij drukke scheepvaart vóór ons. En zolang Moe zoo flink blijft kan Moe veel naar tante gaan in de zomer'. Overigens had Wil in die dagen ook nog contact met Vincent. Hij had haar gevraagd om een bepaald tijdschrift voor hem op te zoeken: 'k Heb hem van de week geschreven. Dat

nummer van de Portefeuille kon 'k niet krijgen in Leiden en in den Haag was er geen gelegenheid voor. Maar 'k zal 't toch wel zien te bemachtigen'.⁶⁷

Veel tijd kon ze er vooralsnog niet aan besteden want de dag van de verhuizing naderde: 'Als ik nu uit Velp kom zit je in Leyden', schreef Margaretha Meyboom, 'Wanneer ga je over?'⁶⁸ Op 2 oktober 1889 stuurde Wil aan Jo, die inmiddels in verwachting was, een pakketje met babykleertjes en een spreitje dat Moe had gemaakt: 'Is 't niet beelderig? De kleur is zoo mooi en zoo keurig gewerkt. 21 Oct. gaan we denkelijk weg, dus al gauw. Weet je al wat voor onbehoorlijk nummer ons huis heeft? Net iets om altijd even te moeten lachen als je je nummer in een winkel geeft'. Wil zag niet op tegen de verhuizing, integendeel: 'Ik laat geen vrienden achter. En de soesah van verhuizen, vooral 't inrichten vind ik prettig. Maar wat zal 'k het missen ons Mastbosch, en de mooie oude kerk hier, en 't gemütliche van 't Brabantsche volk en de hei. Maar veel staat daar tegenover wat 'k wel krijg. En zoo absoluut eenzaam [kon] 'k het niet veel langer uithouden'.⁶⁹ Samen met moeder was ze druk doende om planten uit de tuin te verpotten, te snoeien en te stekken en half oktober 1889 gingen ze naar Etten en Leur om afscheid te nemen van oude kennissen. 't Gedeelte waar enkel beuken groeien in 't Liesbosch was één goud geel en oranje', schreef Wil op 19 October 1889 aan Jo: 'Maar nu gaan we wezenlijk verhuizen, 't is tot nu toe nog maar praten geweest, maar de volgende week wordt 't doen'.⁷⁰

Eind oktober 1889 verhuisden Wil en moeder Van Gogh naar Leiden. Ze lieten de kisten van Vincent in Breda achter. In de brieven die Vincent in deze periode schreef aan zijn moeder, sprak hij weliswaar veelvuldig over zijn werk en ook stuurde hij met enige regelmaat studies die hij speciaal voor haar maakte, maar over zijn spullen in opslag repte hij met geen woord: 'Ik heb opnieuw een nogal groot schilderij voor u onder handen van vrouwen, die aan het oogsten van olijven zijn. De bomen grijsgroen met een roze lucht en paarsachtige achtergrond. Al de kleuren zachter dan gewoonlijk. Ik had gehoopt het dezer dagen te kunnen verzenden, maar het droogt langzaam'.⁷¹

Ook moeder en Wil dachten niet meer aan Breda. De inrichting van het nieuwe huis nam hen geheel in beslag. In een brief aan Theo deed moe er uitvoerig verslag van: 'Onze drukte is zeer verzacht door allerlei vriendelijkheid van Jo en Anna. We gingen er dagelijks van half zes tot 's morgens half negen heen, maar maandag kwamen we hier in ons huis logeeren, dat er hoe meer we 't geordend hebben, vriendelijker uitziet. Wil heeft toch zoo een lief eigen kamertje, Van mijn slaapkamer ook heel best afgescheiden met [een] glazen deur die 's nachts een endje openstaat. We bewonen een lieve suite en we legden ons plantsoen zelf aan. Hoe zijn de berichten van Vincent? Uit 't oude huis schreven we naar hem. Nu lieve kinderen hartelijk gegroet, ik moet de overgordijnen gaan repareren'.⁷²

Begin 1890 ging Wil naar Parijs, waar ze de laatste weken van Jo's zwangerschap meemaakte en de geboorte op 31 januari 1890 van de kleine Vincent Willem.⁷³ Vincent de schilder reageerde verrukt: 'Ook mij doet het zoveel goed en zoveel genoeg dat ik het niet in woorden kan uitdrukken. Bravo, en wat zal Moe blij zijn! Het heeft me zeer getroffen dat Jo de nacht ervoor nog zo goed is geweest me te schrijven. Wat is ze in haar angstige momenten toch dapper en kalm. Dat helpt me enorm om de laatste dagen te vergeten toen ik ziek was; dan weet ik niet meer waar ik aan toe ben en is mijn hoofd helemaal in de war'.⁷⁴

De aanvallen van depressiviteit en psychose hielden evenwel aan. Eind februari volgde opnieuw een langdurige crisis, maar toch waren er ook momenten waarop Vincent zijn evenwicht hervond en in staat was te werken: 'Wat te zeggen over de laatste twee maanden?', schreef hij eind april 1890 aan Theo: 'Het gaat helemaal niet goed, ik voel me somberder en akeliger dan ik kan zeggen en ik weet niet meer waar ik aan toe ben. Toen ik ziek was, heb ik toch nog wat kleine doeken uit het hoofd gemaakt die je later zult zien: herinneringen aan het Noorden'. De thema's uit zijn Hollandse periode schenen hem opnieuw te inspireren en hij verlangde ernaar zijn vroegere werk weer te zien: 'Stuur me alsjeblieft wat je tussen mijn oude tekeningen aan figuurtekeningen vindt. Ik denk erover het schilderij van de boeren aan de maaltijd, met lamplichteffect, over te maken. Dat doek zal nu wel helemaal zwart zijn, misschien kan ik het uit mijn hoofd overmaken. Stuur me vooral de Arenleesters, Spitters, als die er nog zijn. Als je wilt, zal ik verder de Oude toren van Nuenen en de Hut overmaken. Als je ze nog hebt, denk ik dat ik er nu uit m'n herinnering iets beters van zou maken'.⁷⁵

Ook moeder en Wil ontvingen een brief van Vincent en deze keer informeerde hij wel naar de werken die hij in Nuenen had achtergelaten: 'Heden schreef ik aan Theo en zond hem een aantal schilderijen, waarvan hij denkkelijk u wel iets zal sturen. Ik heb Theo gevraagd om mijn oude tekeningen te sturen voor zover hij ze nog heeft. Zijn er soms nog bij u van mijn oude studies en tekeningen? Al zijn die op zichzelf niet goed, dan kunnen ze me in herinnering brengen en gegevens zijn voor nieuw werk, maar b.v. die u op heeft hangen, heb ik niet nodig. Veeleer zouden het krabbels zijn van figuren van de boeren. Maar 't komt er niet zó erg op aan dat u er lang naar moet zoeken'.⁷⁶

Moeder kon niet aan het verzoek voldoen. De 'krabbels' waar haar zoon om vroeg, lagen bij Janus Schrauwen op een zolder in Breda. Van Theo ontving hij enkele etsen met afbeeldingen van onder anderen David, Lazarus en de Samaritaanse vrouw: 'De etsen die je me hebt gestuurd zijn mooi. Maar afgezien van dergelijke motieven kan ik me daarginds, als ik terugben in het Noorden, altijd wijden aan de studie naar de natuur van boeren en landschappen'.⁷⁷

Op 16 mei 1890 vertrok Vincent met de nachttrein naar Parijs. Hij bleef drie dagen bij Theo en Jo, die hij voor het eerst in levende lijve ontmoette, en maakte kennis met zijn ruim drie maanden oude neefje om vervolgens met de trein weer verder te reizen naar Auvers-sur-Oise. Daar, in het huis van de arts en kunstschilder Dr. Paul-Ferdinand Gachet en omringd door de uitgestrekte korenvelden en glooiende heuvels van Noord-Frankrijk, werkte hij gedurende 69 dagen in een koortsachtig tempo aan zijn laatste schilderijen en tekeningen. Het waren er meer dan 100.

Het nieuws van zijn dood op 29 juli 1890 kwam als een schok. Joan van Houten, die als enige van de familie direct door Theo werd ingelicht, bracht de onheilstijding met de grootste voorzichtigheid over aan Moeder en Wil: 'Dat zij innig bedroefd zijn spreekt vanzelf; 't kwam toch nog onverwacht. Ik verliet Moe kalm en berust, getroost door 't denkbeeld, dat hij eindelijk rust gevonden heeft'.⁷⁸ Ook Jo, die op dat moment met de kleine Vincent in Amsterdam verbleef, moest op advies van Dr. Gachet met de nodige omzichtigheid op de hoogte gesteld worden om de borstvoeding niet in gevaar te brengen: 'Mijn lieveling - mijn arme lieve Theo, och wat kan ik zeggen, ik ben zoo bedroefd, zoo bitter bedroefd. En ik wist er niets van! En daar krijg ik nu juist een brief van Moe uit Leiden en die arme Wil, die ook zoo bitter bedroefd is - en zij vertellen me de waarheid'.⁷⁹

Kort na het overlijden van Vincent ontving Theo een schrijven ondertekend door zijn drie zusters Anna, Lies en Wil en Joan van Houten: 'Beste Theo, Zooals we reeds afspraken, wenschen we hierbij schriftelijk te verklaren, dat het ons aller wensch is, dat Vincent's nalatenschap in haar geheel aan U kome'.⁸⁰

De dood van Vincent greep diep in. Theo's leven leek op slag veranderd. De zorg om de erfenis van zijn broer nam hem volledig in beslag. 'Ik ben van plan om over eenige maanden te trachten een tentoonstelling van zijn werken in Parijs te organiseren', schreef hij aan zijn twee jaar jongere zuster Elisabeth: 'Als ik een lokaal kan krijgen dan zal de tentoonstelling plaats hebben in de maand October of begin November. Hij zal zeker niet vergeten worden'.⁸¹

De postume erkenning van Vincents kunstenaarschap werd Theo tot missie. Met een enorme gedrevenheid ging hij aan de slag. Toen de Parijse kunsthandelaar Durand-Ruel, na enig aarzelen, weigerde om de zalen van zijn galerie beschikbaar te stellen, besloot hij om met de hulp van de bevriende kunstschilder Emile Bernard, de werken zelf ten toon te stellen, in zijn eigen huis. Op 21 september 1890, nadat Theo en Jo een nieuw en ruimer appartement hadden betrokken op de eerste etage van het huis aan de Cité Pigalle nr. 8, werd met de inrichting begonnen. Het resultaat stemde Theo tot tevredenheid, maar met zijn gezondheid ging het snel bergafwaarts: 'Het zit in voornamelijk in mijn bol', schreef hij aan moeder: 'ik denk dat de zenuwen de schuld zijn dat ik mij soms nog zo ellendig voel'.⁸²

Eind september verslechterde zijn toestand nog verder. Hallucinaties, nachtmerries en verlamningsverschijnselen wisselden elkaar af. Hij geraakte in conflict met zijn patroons, nam ontslag bij de kunsthandel Boussod & Valladon, wilde voor zichzelf beginnen, maar bleek uiteindelijk zo overspannen dat hij op 12 oktober 1890 moest worden opgenomen in het ziekenhuis. Weliswaar werd zijn congé door de heren van Boussod & Valladon niet geaccepteerd - De chef van het Haagse filiaal en huisvriend van de Van Goghs, Hermanus Gijsbertus Tersteeg, was speciaal naar Parijs gekomen om daar op toe te zien - maar het

mocht allemaal niet baten. In november 1890 werd hij overgebracht naar de Willem Arntzkliniek, een gesticht voor krankzinnigen, te Utrecht. Daar overleed hij op 25 januari 1891.⁸³

Jo, had Theo in Utrecht vier maal bezocht, waarvan twee keer in gezelschap van Wil. Het waren pijnlijke confrontaties en ook de gesprekken met de behandelende artsen gaven weinig hoop. Al snel werd duidelijk dat ze in de toekomst alleen voor de kleine Vincent zou moeten zorgen. Reeds in december 1890 had ze het plan opgevat om Frankrijk te verlaten en in Nederland een pension te beginnen. Op aanraden van haar vriendin Anna Veth-Dirks, echtgenoot van de kunstenaar Jan Veth, koos ze ervoor om dat in Bussum te doen. Na ongeveer een half jaar, toen de beslommeringen rond de verhuizing achter de rug waren en ze zich goeddeels geïnstalleerd had in Villa Helma aan de Koningslaan 4, begon ze zich toe te leggen op dat wat ze eigenlijk als haar taak beschouwde: de exploitatie van Vincents erfenis.⁸⁴

Dankzij de bemoeienissen van Emile Bernard en Jo's broer Andries Bonger, die al sinds 1879 in Parijs woonde en goed bevriend was met Theo,⁸⁵ werden eind april 1891 een kleine driehonderd schilderijen, verdeeld over 27 pakketten van elk 10 stuks, naar Bussum gezonden. Enige tijd later volgde nog een tweede zending bestaande uit meer dan tachtig schilderijen die door Andries in depot waren gegeven bij de Parijse kunsthandel van Julien Tanguy. En dan waren er nog de tekeningen en aquarellen, meer dan vijfhonderd in totaal, waarvan een deel al in november 1890 door Jo zelf was meegenomen. Al deze werken moesten bij een groot publiek onder de aandacht worden gebracht en daartoe was een invloedrijke vriendenkring van kunstenaars, critici en handelaren onontbeerlijk. Om in haar eigen onderhoud te voorzien en later de studie van haar zoon te kunnen betalen, was het bovendien zaak goede prijzen te bedingen en dat kon alleen wanneer het werk van Vincent in de wereld van de kunstenaars en veilinghuizen algemene erkenning zou vinden.⁸⁶

Een van de eersten die daartoe een aanzet gaf was de dichter, schijver en psychiater Frederik van Eeden, die in Bussum aan de 's-Gravelandse weg woonde, vlak bij Jo. Beiden kenden elkaar overigens al langer. In oktober 1890 was Van Eeden op verzoek van Jo naar Parijs gekomen in verband met de ziekte van Theo en tijdens dat bezoek maakte hij kennis met de werken van Vincent. Anderhalve maand later, in december 1890, publiceerde hij in het literaire tijdschrift *De Nieuwe Gids* een essay over de schilder Van Gogh: 'Was deze niet een van het edel en onsterfelijk ras, dat het lage volk gekken, maar de mensch van ons slag heiligen noemt?'⁸⁷

Vooraleer de werken van Vincent naar Nederland verhuisden, hadden slechts weinigen er kennis van genomen. Onder degenen die zijn schilderijen al wel bij Tanguy of in het Parijse appartement van Theo en Jo hadden gezien, bevonden zich, behalve Van Eeden, ook de kunstenaar en redacteur van *De Nieuwe Gids*, Jan Veth, alsmede de kunstcritici J.J. Isaäcson en Johan de Meester.⁸⁸ De laatste deed verslag van zijn bevindingen in het *Algemeen Handelsblad* van 31 december 1890 en concludeerde: 'Het ware te wensen dat ook het vaderland de eigenaardige kunst van Van Gogh te zien kreeg en kennis maakte met een talent dat buitengewoon rijk en hoogstrevend was'.⁸⁹

Tot dan toe waren er nog geen werken van Van Gogh buiten Parijs te zien geweest, uitgezonderd een expositie, die begin 1890 georganiseerd werd door de avantgardistische kunstkring Les XX (Les Vingt) in Brussel. Vincent stuurde na zorgvuldige selectie zes schilderijen in, waarvan hij er één, bij leven zijn enige, verkocht. Na zijn dood werd door de Vingtisten in februari 1891 nog een overzichtstentoonstelling samengesteld met in totaal acht schilderijen en zeven tekeningen. Drie werken werden er bij die gelegenheid verkocht en uit dankbaarheid kreeg de secretaris van Les XX, Octave Maus, van Jo van Gogh-Bonger een tekening cadeau.⁹⁰

Negen maanden later vielen voor het eerst ook in Nederland, zij het in besloten kring, werken van Van Gogh te bewonderen. Ten behoeve van een 'kunstbeschouwing' op 17 december 1891 in Pulchri Studio te Den Haag, had Jo verscheidene tekeningen ter beschikking gesteld en op 25 februari 1892 was er een soortgelijke bijeenkomst bij Arti in Amsterdam. 'Het is een heerlijke avond geweest', schreef Jo in haar dagboek: 'Tedereen die ik graag wou dat ze zouden zien is gekomen - Breitner, Israëls, Witsen, Jan Veth, Jan Stricker, Kee Vos en Martha van Eeden. Het was stampvol, De mensen vonden ze mooi'.⁹¹

Mede dankzij de inspanningen van criticus Joseph Isaäcson en kunstenaar Jan Toorop vonden in dat jaar ook de eerste openbare exposities plaats en wel bij de Amsterdamse kunsthandel Buffa, kunstzaal Oldenzeel te Rotterdam, de Haagsche Kunstkring en in de Panoramazaal te Amsterdam.⁹² Toorop behoorde tot de Nederlandse leden van Les XX. Hij was een bewonderaar van Vincents werk en toonde zich tevens een bekwaam organisator. In 1891 had hij de Haagsche kunstkring opgericht en begin 1892 bracht hij een bezoek aan Jo van Gogh-Bonger om haar te helpen met de exposities: 'Na oneindig veel geschrijf van Isaäcson en een bezoek van Toorop zijn er nu eindelijk 10 schilderijen bij Buffa in Amsterdam [en] 20 bij Oldenzeel in Rotterdam', noteerde ze in haar dagboek op 24 februari 1892.⁹³ De werken baarden veel opzien en leidde in de Nederlandse kunstwereld aanvankelijk ook tot verwarring. Jan Veth had zich in *De Amsterdammer* al eerder kritisch uitgelaten over Van Gogh als 'een wanhopige zoeker, die nooit iets definitief maakte'.⁹⁴ Maar naar aanleiding van de presentatie bij kunsthandel Buffa trad nu ook Veth's collega-redacteur bij *De Nieuwe Gids*, Richard Roland Holst, naar voren. De jonge symbolistische kunstenaar pleitte voor een benadering zonder vooroordelen en zag in dat voor de beoordeling van Vincents werk wellicht geheel nieuwe artistieke criteria moesten worden aangelegd.⁹⁵ Johan de Meester, die de expositie bij Oldenzeel recenseerde voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, zag Vincent als een temperamentvolle realist die de kunst voor iedereen begrijpelijk wilde maken. Bovendien wees hij als eerste op het belang van de tekeningen en het werk uit de Nederlandse periode.⁹⁶ Op 16 mei 1892 werd de door Jan Toorop samengestelde expositie van de Haagsche Kunstkring geopend. In de zalen op de eerste verdieping van Café Riche hingen niet minder dan 44 tekeningen en 45 Schilderijen van Van Gogh en de kritiek was overwegend gunstig gestemd. Zelfs Jan Veth draaide bij. In *De Amsterdammer* van 5 juni 1892 spoorde hij het publiek onomwonden aan de expositie te bezoeken en met succes. De belangstelling was zo groot dat de tentoonstelling met een week werd verlengd.⁹⁷ In december 1892 werd wederom een retrospectief overzicht van Vincents werken gepresenteerd. Dit keer in de Panoramazaal te Amsterdam. Jo van Gogh-Bonger had Jan Veth en Richard Roland Holst bereid gevonden de tentoonstelling, bestaande uit 87 schilderijen en 20 tekeningen, in te richten. Roland Holst schreef bovendien een inleiding voor de catalogus en maakte een litho voor de omslag.⁹⁸

Al met al was 1892 voor wat betreft de vestiging van Vincents reputatie in Nederland een topjaar geweest. Met de hulp van bevriende kunstenaars en literatoren was Jo er in geslaagd om zowel vakgenoten als het grote publiek te interesseren voor het werk van haar schoonbroer en dat wekte bewondering. Ook bij Wil van Gogh, die vanuit Leiden een brief zond ter gelegenheid van Jo's verjaardag: 'Lieve beste zusje, 'k Wou dat 'k morgen even bij je kon zijn om je te zeggen hoeveel goed ik je toe wensch in je nieuwe jaar. Kracht en moed en vertrouwen om door te gaan zooals je op weg zijt en zooals 't je schijnbaar lukt. Ik dacht zoo dikwijls van den zomer, als Theo 't zag wat zou hij veel goed vinden'.⁹⁹

In de jaren die volgden zette de positieve tendens door. Kunstenaarssociëteiten en galeriën in alle grote steden van het land openden hun deuren voor Van Gogh en met de toenemende populariteit stegen ook de prijzen. Al tijdens de expositie van de Haagsche Kunstkring in mei 1892 bracht een berglandschap (*over de muur gezien* - F 611) 270 guldens op en in 1899 ontving Jo 360 guldens van de jonge kunstcriticus Hendricus Petrus Bremmer voor het portret van een boer (F 443).¹⁰⁰ Ook Vincents tekeningen waren kostbaar. Ten behoeve van een door de Haagsche Kunstkring georganiseerde tentoonstelling in februari en maart 1895 werd een map met vroege tekeningen, in bezit van de Dordtse kunstverzamelaar Hidde Nijland, voor maar liefst 15.000 guldens verzekerd. Het ging om in totaal tachtig tekeningen, hoofdzakelijk werken uit Vincents Ettense periode, maar - en dat was bijzonder - ze waren niet afkomstig van Jo Bonger. Nijland had zijn 'teekeningen en krabbels van Vincent van Gogh' in minder dan drie jaar tijd geheel op eigen kracht bijeengebracht.¹⁰¹

De brede erkenning van Vincents kunstenaarschap en de betrekkelijke welstand die Jo voor zichzelf en de kleine Vincent had opgebouwd, schonken weliswaar voldoening, maar het persoonlijk geluk wat ze eens had gekend met Theo, ontbrak. Een van de kunstenaars bij wie ze in deze periode steun zocht en met wie ze een vertrouwelijke relatie aanging was Isaac Israëls, zoon van de door Vincent destijds zo bewonderde schilder Jozef Israëls. In oktober 1889 was hij al eens langs geweest op de Cité Pigalle in Parijs om de werken van Vincent te bekijken.¹⁰² Vier jaar later, in november 1894, bezocht Jo hem in zijn atelier in Amsterdam en liet ze haar zoon portretteren: 'De blauwe oogjes kijken zo ernstig, hij heeft hem geschilderd met zijn roode bloes. O, 't is zoo lief'. Hetgeen Jo in haar dagboek noteerde over haar ontmoetingen met Israëls in de jaren 1895 en 1896 wekt het beeld van een nogal instabiele verhouding. Soms was het fijn,

spannend of vertrouwd om bij hem op het atelier te zijn, dan weer vraagt ze zich af waarom de liefde zo moeilijk is.¹⁰³ Uiteindelijk brak ze met Israël en koos ze voor een veel minder temperamentvolle partner, de schilder, jurist en kunstcriticus Johan Cohen Gosschalk. Op 21 augustus 1901 trad ze met hem in het huwelijk. Cohen Gosschalk was een wat nerveuze, timide man, maar oogstte veel waardering met zijn weloverwogen kunstbeschouwingen in onder andere het weekblad *De Kroniek*, dat sinds 1895 werd uitgegeven door Vincents oom, de kunsthandelaar Cornelis Marinus van Gogh. In een van de tentoonstellingscatalogi publiceerde Cohen Gosschalk een belangwekkend biografisch essay over Vincent en behalve als schrijver hielp hij zijn vrouw ook bij de praktische voorbereiding en afhandeling van de exposities.¹⁰⁴

In 1903, toen het echtpaar met de hele collectie van Bussum naar Amsterdam verhuisde, gebeurde er evenwel iets vreemds. Tot dan toe hadden alleen een aantal tekeningen, die eind 1892 bij kunstzaal Oldenzeel te koop werden aangeboden, bij Jo enige verbazing gewekt en ook de in februari 1895 door de Haagse Kunstkring tentoongestelde tekeningen uit de verzameling van Hidde Nijland kende ze niet.¹⁰⁵ Met onbekende schilderijen was ze echter nog nooit geconfronteerd. Op de verschillende Van Gogh-exposities in binnen- en buitenland waren vrijwel uitsluitend schilderijen uit haar eigen collectie te zien geweest, grotendeels werken uit Vincents Franse periode. Tijdens de tentoonstelling van december 1892 bijvoorbeeld, hingen er 87 schilderijen in de Amsterdamse Panoramazaal, waarvan er slechts één afkomstig was uit de vroege tijd: *De Aardappeleters*. Plotseling veranderde dat. In januari 1903 doken in de Rotterdamse kunstzaal Oldenzeel geheel onverwacht tientallen schilderijen van Vincent op, die niet afkomstig waren van Jo en bovendien allemaal dateerden uit de Nederlandse periode.

De geheimzinnige eigenaar

Nadat moeder en Wil in 1889 naar Leiden waren verhuisd, had niemand zich meer bekommerd over de kisten, die bij de Bredase timmerman Janus Schrauwen in bewaring waren gegeven. Ogenscheinlijk bleven ze dertien jaar lang onaangeroerd, ware het niet dat Schrauwen zelf in deze periode enkele schilderstukjes cadeau deed aan bekenden. Zo schonk hij begin 1902 '8 opgespannen doeken' aan Clasina Hanckar, echtgenote van de districts-inspecteur der Staats Spoorwegen, Johannes Hanckar. Clasina hing ze op in haar prieeltje aan de Mauritsstraat 8.¹⁰⁶ Behalve spoorweg-chef Hanckar, probeerde Schrauwen als verhuizer ook de paardenverhuurders die hij kende te vriend te houden. Volgens een artikel in de *Bredasche Courant* had een van die verhuurders 'jarenlang als versiering doekjes in zijn kantoortje gehad'.¹⁰⁷

Schrauwen had dus al enkele werken weggegeven vooraleer hij op 14 augustus 1902 bezoek kreeg van Johannes Cornelis (Jan) Couvreur.¹⁰⁸ Jan Couvreur was een kleurrijke figuur. Als oudste zoon van een zes kinderen tellend arbeidersgezin, groeide hij op in armoedige omstandigheden. Vader Josephus verdiende de kost als respectievelijk broodbakker, sjouwer en dagloner, maar tussentijds zat hij vaak zonder werk en dan was het moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen.¹⁰⁹ Zo was er na de geboorte van Correke Couvreur op 8 februari 1890 geen geld voor extra bedden en werd Jan, die op dat moment 13 jaar oud was, erop uitgestuurd om bij het kantoor van de bedeling aan de Oude Vest, een strozak te gaan halen. In de daaropvolgende winter klopte Jan opnieuw aan bij het Burgerlijk Armbestuur en werd hem een deken verstrekt.¹¹⁰ Ze hadden het niet gemakkelijk de Couvreurs, maar ondanks hun nederige staat slaagden zij er telkens weer in om in moeilijke tijden het hoofd boven water te houden. Samen met zijn oudste zuster Wilhelmina verdiende Jan een stukloontje door thuis borduurwerk te verrichten in opdracht van Bredase passementsfabrikanten en later bracht hij geld binnen als losse arbeider en als drukkersleerling. In 1896 trouwde hij op 19-jarige leeftijd met de uit Den Haag afkomstige Johanna Thérèse Roomer, die hem maar liefst tien kinderen zou schenken.¹¹¹

Toen Jan Couvreur in augustus 1902 bij Janus Schrauwen aanklopte, was zijn jongste dochter Hendrica - de derde in de serie van tien - net anderhalve maand oud. Er moest geld op de plank komen en Couvreur was op zoek naar een nieuwe bron van inkomsten. Voor Janus Schrauwen lag de zaak precies omgekeerd. Hij was inmiddels 68 jaar oud en zijn jongste zoon, Adrianus Wilhelmus, die de laatste jaren veel had bijgedragen 'tot instandhouding' van het bedrijf, nam langzamerhand de zaak over. Nadat hij op 25 juli

1901 was getrouwd, vestigde Janus Schrauwen junior zich als zelfstandig timmerman, verhuizer en groothandelaar in drank aan de St. Janstraat 24. Schrauwen senior stond er alleen voor. Hij was aan het opruimen.¹¹²

Het was in deze periode dat Jan Couvreur met zijn gezin verhuisde van de Molenstraat naar de Ginnekenstraat 109, gelegen naast het woonhuis en de loods van Schrauwen.¹¹³ Volgens de gegevens uit zijn 'bedrijfsregister' nam Couvreur bij Schrauwen een partij 'ijzerwerk' mee tegen betaling van één gulden en - eveneens tegen betaling van één gulden - een niet nader gespecificeerde hoeveelheid 'schilderstukken'.¹¹⁴ Alles lag ongesorteerd en los op de zolder. Schrauwen senior gooide de werken door het zolderluik naar beneden en Couvreur, geholpen door zijn oudste zoon Gerardus, laadde ze op een kar en bracht ze naar zijn ouderlijk huis aan de overkant op nr. 52a, waar ze in de kelder werden opgeslagen. Ze moesten drie keer rijden.¹¹⁵

Uit hetgeen Jan Couvreur in de loop der jaren aan journalisten heeft verteld over zijn Van Goghs, valt niet op te maken om hoeveel werken het nu precies ging en bij wie ze uiteindelijk allemaal terecht gekomen zijn. Couvreur was op de eerste plaats een handelaar en had als zodanig belang bij een zekere mate van 'mystiek' rond zijn collectie. Maar ondanks het anekdotische karakter van sommige interviews, is zijn relaas niet per definitie onbetrouwbaar. Het algemene beeld dat opdoemt, is dat van een joviale handelaar in ongeregelde goederen, die gestuurd door het noodlot de kans van zijn leven op eeuwige rijkdom misliep. Oneerlijk was hij niet.

Toen Mr. Benno Stokvis, publicist en tweedekamer-lid voor de SDAP, in 1926 aan hem vroeg of hij zich nog kon herinneren hoeveel werken hij in handen had gehad, sprak hij over: 'zestig schilderijen op raam, honderd en vijftig losse doeken, twee portefeuilles met omstreeks tachtig pentekeningen, en honderd à tweehonderd krijtteekeningen'.¹¹⁶

Twaalf jaar later stond Couvreur een Journalist van de Telegraaf te woord: 'Er waren een hoop boerenstukken bij die iets leken op den Aardappeleneter, van menschen om de tafel. Dan waren er ook een aantal stukken bij die over wevers gingen. Al de stukken hadden iets eigenaardigs, ze hadden iets zwaarmoedigs. Zoo weet ik nog goed dat er een vrouw zat te treuren en een oude man zat te slapen; een ander schilderij weer stelde een os voor [en] een kar [] en op die kar zat een kraai... De toestand van de schilderijen was vrij goed, alleen sommige doeken waren nog nat geweest, toen ze op elkaar werden gelegd. De verf was tegen elkaar gekleefd en op de eene schilderij zat een stuk van de andere. Je kon merken dat alles in haast was geschilderd. Ook de signering vertoonde een zekere haast. Een V. met een heelen langen haal, net of de man geen tijd genoeg had gehad om zijn handtekening te zetten. Of ik ze mooi vond? Ja, er waren wel mooie dingen bij. Maar laat ik eerlijk zijn, mijnheer. De meeste vond ik niet mooi, en ik zal u dit zeggen: als er een werkelijk goede kenner van schilderijen komt en deze teekeningen en schilderijen nog eens zag, dan zou hij de meeste ook niet mooi vinden als hij niet wist dat ze van Van Gogh waren. Er was werkelijk een hoop rommel bij'.¹¹⁷

Al dit materiaal lag in de kelder, ongeordend, aldus Couvreur in hetzelfde krantenartikel. Hij wandelde er van tijd tot tijd door- en overheen, maar omdat zijn echtgenote aanstoot nam aan de naakttekeningen, haalde hij deze eruit. Hij stopte ze in een grote zak: 'Ik herinner me nog als den dag van gisteren hoe ik dien zak volgepropt heb met al die teekeningen, hoe ze er haast niet in wilden en toen die zak dan vol was, heb ik die naar de papierfabriek van Tilburg gebracht om vernalen te worden tot papier; ik heb er een paar dubbeltjes voor gekregen'.¹¹⁸

Op zekere dag kreeg Couvreur bezoek van een Rotterdamse schilderijenhandelaar: 'Dat was een zekere De Winter. "Niks Waard", zei hij. "Zie het zaakje maar te verkopen voor al wat ge wilt". Nou, en dat heb ik toen gedaan'. Couvreur verkocht een partij tekeningen aan oud-papierhandel Van Keeken in de Karrestraat en met de rest ging hij langs de huizen.¹¹⁹ Van deur tot deur, 'de voornaamste straten vermijdende, omdat hij meende daar met de gerafelde doekjes en verkreukelde teekeningen geen zaken te kunnen maken'.¹²⁰ Hij verkocht ze voor tien cent per stuk of gaf er in ruil voor tenminste drie glazen bier een weg. Soms schonk hij ook enkele werkjes aan kinderen, die ermee speelden op straat: 'Zo herinner ik mij nog, dat er een paar kinderen een schortje van zoo'n Van Gogh hebben gemaakt, voor zoo'n kinderspelletje. Eén van die stukjes heb ik later voor 75 gulden nog terug moeten koopen'.¹²¹ Een stapel 'waterverfteekeningen' deed Couvreur

'voor een prikje van de hand aan een andere opkoper' en aan de kastelijns Frans en Willem Meeuwissen wist hij een aantal tekeningen te slijten.¹²² In hun café's aan de Ginnekenstraat (*De Roode Zwaan*) en de Stallingstraat hingen ze achter de toog en aan de muren: 'om te verkopen voor den prijs van 5 of 10 cent, al naar dat het ging. Verschillende soldaten, onderofficieren en ook burgerlieden hebben daar zoo'n pentekening gekocht, zoodat er dus waarschijnlijk nog hier en daar eentje tegen een muur geplakt zit'.¹²³ Overigens gaven de gebroeders Meeuwissen zo nu en dan ook wel eens een tekeningetje weg aan goede klanten en in het café van Willem dienden ze zelfs als inzet bij een partijje biljart.¹²⁴

Volgens Anton Couvreur, een neef van Jan, verkocht zijn oom ook werken in de Boterhal op de Grote Markt aan boeren uit de omgeving¹²⁵, maar Jan Couvreur zelf gaf in een kranteninterview uit 1953 een andere lezing: 'De schilderijen en aquarellen wou ik op de markt aan de man brengen. Op de eerste dag, dat ik dat wou doen, bevestigde ik er een paar met punaises aan mijn handwagen. Ik kwam toen in de Ginnekenstraat een mijn bekende meneer uit Breda tegen, die zei: "Ga niet naar de markt, maar kom naar mij toe". Met zes stuks heb ik hem toen een bezoek gebracht. Voor f 0.60 de zes verkocht ik ze aan hem. Later op de dag kwam zijn dienstbode mij vragen, "of er nog meer van die dingen te koop waren". Ja, antwoordde ik, maar ze kosten nu een kwartje per stuk. En voor die prijs nam ze ze mee. De relatie, die bij m'n wagen in de Ginnekenstraat was ontstaan, is zo nog lange tijd voortgezet'.¹²⁶ De 'meneer uit Breda', die Couvreur in de Ginnekenstraat ontmoette, was de meester kleermaker Cornelis Hendrikus Wilkelmus (Kees) Mouwen.

Kees Mouwen werd geboren in Breda op 24 januari 1853. Het bedrijf dat hij van zijn vader had overgenomen, was in de tweede helft van de negentiende eeuw uitgegroeid tot een van de meest vooraanstaande militaire kleermakerijen van de stad. Men kon er niet alleen terecht voor onderbroeken en borstrokken, maar ook voor een gala-uniform op maat en bovendien werden er complete 'uitrustingen voor Oost- en West-Indië' verkocht, alsmede 'prima Luiksche jachtgeweeren, revolvers, degens, sabels en koppels'.¹²⁷ De firma Mouwen stond bekend als hofleverancier, maar genoot ook bij buitenlandse afnemers een zekere populariteit. 'Het complete groot tenue en zomer uniform van den Franschen consulairn vertegenwoordiger in Wladiwastok', prijkte in de etalage, zo meldde de *Bredasche Courant*: 'wij vernemen tevens dat de firma verschillende gala uniformen voor Z.H. den Sultan en de prinsen van Deli in opdracht heeft'.¹²⁸ De zaak was gevestigd aan de Lange Brugstraat 20-22 en onder Mouwens voornaamste klanten bevonden zich de cadetten en officieren van de even verderop gelegen Koninklijke Militaire Academie (KMA). Om te kunnen concurreren met de ruim honderd in Breda gevestigde kleermakers waren evenwel hoge investeringen vereist.¹²⁹ Al in 1885, toen Mouwen met zijn zaak verhuisde van de Veemarktstraat naar de Lange Brugstraat nr. 22, leende hij van wethouder Franciscus Antonius Wilhemus Guljé een bedrag van maar liefst 15.000 gulden.¹³⁰ In de jaren die volgden, kwam het bedrijf tot grote bloei, er werd meer personeel in dienst genomen en in 1902 klopte Mouwen opnieuw aan bij Guljé, die toen inmiddels burgemeester was. Ditmaal - zo valt te lezen in de op 15 juli 1902 door notaris Alphons Verschraage opgestelde schuldakte - ging het om een lening van 5000 gulden. Het geld was nodig om het pand Lange Brugstraat nr. 20 bij de winkel te betrekken en dat moest in stijl gebeuren.¹³¹ De neoclassicistische gevels van beide panden, maar ook het overdadig gedecoreerde en gemeubileerde interieur ademen de sfeer van voornaamheid en aristocratische grandeur. Kees Mouwen voerde een grote stand. De vertrekken van zijn woning hingen vol met schilderijen en kroonluchters en bevatten behalve antieke meubelen en Japanse fauteuils ook een biljard, een piano en diverse met ivoor ingelegde tafeltjes, paarlemoeren waaiers, marmeren medaillons en bronzen beeldjes. En dan waren er nog het tafelzilver, de sierraden en het zilveren speelgoed. Alleen al de beschrijving van de hoeveelheid goud- en zilverwerk vergde in de later door notaris Verschraage opgemaakte boedelinventaris ruim drie pagina's. Kees Mouwen en zijn vrouw, Louisa Cecilia Carolina Maria Ots, waren verwoede kunstverzamelaars. Ze bezaten honderden schilderijen, gravures en platen en er was ook een schildersezal in huis met toebehoren.¹³² Ze hadden acht kinderen. Opvallend is dat Mouwen ze allemaal liet portretteren door de in Antwerpen woonachtige kunstschilder Theo van Doormaal.¹³³

Het werk van Van Doormaal kreeg in Breda vooral bekendheid omdat het regelmatig tentoongesteld werd in de vitrine van Mouwens buurman, Johannes Andreas van Gotum. Van Gotums kunsthandel, spiegel- en lijstenfabriek was gevestigd aan de Lange Brugstraat 16. Al in november 1894 werd zijn zaak in de lokale pers omschreven als 'de plaats van voortdurende kunstbeschouwing'. Achter in de winkel was een ruimte vrijgemaakt, waar behalve Van Doormaal ook Bredase schilders zoals Gerard van Achterberg exposeerden.

Van Gotum, die met enige regelmaat in zijn zaak en in schouwburg Concordia, lezingen hield over kunst, was overigens niet de enige inspiratiebron waaruit Mouwen kon putten.¹³⁴

In april 1900 werd de Bredasche kunstkring opgericht. Dit gezelschap stond onder voorzitterschap van de ingenieur bij Rijkswaterstaat Emile van Konijnenburg, broer van de kunstenaar Willem Adriaan van Konijnenburg en zelf ook een verdienstelijk amateur schilder. Samen met onder anderen de dichter Isaac Pieter de Vooys, architect Johannes Adrianus (Jan) van Dongen en sierkunstenaar Bart Klunne organiseerde hij op 8 mei 1900 een eerste openbare 'kunstavond' in Concordia. Het was de opmaat voor een wervelende tentoonstelling, waaraan kunstenaars en verzamelaars uit het hele land hun medewerking verleende. Zo waren er diverse aquarellen en schilderijen uit de collectie van Hendrik Willem Mesdag te bewonderen en ook de Dordrechtse verzamelaar Hidde Nijland had 'een portefeuille met zeer verdienstlijk werk geleverd'. De Bredasche Kunstkring stelde zich tot doel 'het bevorderen van belangstelling in de kunst en hare beoefening op allerlei gebied' en in dat kader werden verschillende lezingen, kunstmanifestaties en tentoonstellingen op touw gezet.¹³⁵ In september 1902 waren er maar liefst drie exposities in de ambachtschool aan het Van Coothplein, waar naast werk van de leden ook schilderijen van Joseph Israëls en etsen van Willem Witsen werden gepresenteerd. Bart Klunne verraste menigeen met de wijze waarop hij in zijn tableaux vivants beroemde schilderijen tot leven wist te wekken, maar deed vooral van zich spreken als versieringskunstenaar die bij feestelijke gelegenheden, zoals het jubileum van de Koninklijke Militaire Academie in 1903, de hele stad kon omtoveren in een sprookjeswereld vol erenbogen, nostalgische decors en prachtige winkeltalages.¹³⁶ In maart 1904 tenslotte, deed de kunstkring van zich spreken met een druk bezochte tentoonstelling in de achterzaal van Hof van Holland aan de Grote Markt alwaar voor het eerst in Breda een groot aantal tekeningen van Vincent van Gogh geëxposeerd werden.¹³⁷

Van Doormaal, Van Gotum en Klunne, ze behoorden allemaal tot de kennissenkring van Kees Mouwen. Via hen had Mouwen toegang tot een artistiek milieu, waar nieuwe ontwikkelingen in de kunst nauwlettend gevolgd en niet zelden met enthousiasme begroet werden. Ook Vincent van Gogh stond in deze kringen hoog aangeschreven.

Toen bleek dat Jan Couvreur door zijn voorraad tekeningen, aquarellen en schilderijen heen was, spoorde Mouwen hem aan om de werken die hij aan anderen had verkocht weer terug te kopen. Couvreur ging op jacht. Het lukte hem om tegen betaling van een rijksdaalder twee stukken terug te kopen van een boer, maar in veel gevallen wist hij niet meer precies wie de kopers waren geweest. Zo was hij jarenlang op zoek naar een man met een witte kiel en een rode snor, waarschijnlijk een kunstschilder, die twee mooie schilderijen had gekocht. Toen hij uiteindelijk zijn identiteit had achterhaald, bleek de man te zijn overleden. Een van de schilderijen was nog in het bezit van zijn vrouw, het andere al jaren eerder weggegeven.¹³⁸ De zoektocht naar de verloren werken leidde soms ver van huis. Een uit *De Roode Zwaan* afkomstige pentekening bijvoorbeeld werd teruggevonden in Antwerpen. Het werk bleek te zijn vastgeplakt op een deur 'en is toen met deur en al verkocht'.¹³⁹

Mouwen liet de tekeningen van Couvreur inlijsten. De losse doeken liet hij restaureren en opplakken op houten panelen.¹⁴⁰ Dat laatste gebeurde in de woning van de militaire wagenmaker, korporaal houtwerk bij de veldartillerie, Petrus Schalk aan de Nieuwehuizen 2 b in Breda.¹⁴¹ Journalisten kwamen Schalk in december 1951 op het spoor via een kleine advertentie in *Dagblad de Stem*, waarin hij 'zeven oude kunstwerken' te koop aanbood, 'waaronder drie van Gogh's'. Schalk vertelde dat ze afkomstig waren van 'een meneer Mouwen, die samen met een officier van Bakel, jacht ging maken op de her en der verspreide werken. Hij nam enige opkopers in zijn dienst, die met dit werk een dagloontje konden verdienen'.¹⁴² Schalk, zelf een fervent amateurschilder, hield zich behalve met het vervaardigen van de lijsten ook bezig met het reinigen van de schilderijen, waarvoor hij een speciaal procédé ontwikkelde. Bovendien bood hij logies aan de timmerman Adrianus Hendrikus Jacobus van Loon, alias 'de Brusselaer', die zich 'artiste de peintre' noemde en altijd een zwarte flambard droeg.¹⁴³ Het was deze Van Loon, die de schilderijen 'herstelde': 'Het zal niemand verwonderen dat verschillende doeken van het herhaald transport hadden geleden. De heer Mouwen liet ze herstellen - het waren er 145 in getal - door een kunstschilder Van Loon, die in die dagen bij de heer Schalk onderdak had gevonden'.¹⁴⁴ Van de lijsten die Schalk en Van Loon in opdracht van Mouwen produceerden, is er één bewaard gebleven, die van *Populierenlaan in de herfst* (F 122). Het is een bruin-zwarte houten lijst met een goudkleurige binnenrand, die qua smaak, opmerkelijk

veel overeenkomsten vertoont met de lijsten van twee rond de eeuwwisseling door Van Loon zelf gemaakte schilderijen.¹⁴⁵

In het najaar van 1902 nam Mouwen contact op met de 33-jarige in Den Haag woonachtige kunstexpert Hendrik Bremmer. Bremmer, die kunstschilder was, maar vooral bekendheid genoot als pedagoog en adviseur van verzamelaars, kwam naar Breda, bestudeerde de werken en schreef de hele collectie toe aan Van Gogh.¹⁴⁶ Hij raadde Mouwen aan om zich in verbinding te stellen met kunsthandel Oldenzeel aan de Glashaven te Rotterdam en kocht zelf ook enkele werken, waaronder het schilderij de Spittende Boerin (F 95), dat hij vervolgens in december 1902 weer doorverkocht aan een van zijn leerlingen, de gefortuneerde Utrechtse kunstverzamelaar Gerlach Ribbius Pelletier.¹⁴⁷ Als dank voor zijn advies ontving Bremmer van Mouwen een map met illustraties uit het Engelse tijdschrift Graphic, voorbeeldmateriaal van Vincent, afkomstig van Couvreur.¹⁴⁸

In januari 1903 werden voor het eerst schilderijen en tekeningen van een anonieme Bredase eigenaar geëxposeerd bij Oldenzeel. In mei waren er werken van Van Gogh met onbekende herkomst te zien op een tentoonstelling van het magazijn voor toegepaste kunst *Binnenhuis Die Haghe* in Den Haag.¹⁴⁹ In de zomer volgde een tweede tentoonstelling bij Oldenzeel met nieuw werk en in november een derde. Op de verkooplijst van deze laatste expositie, stonden in totaal 64 schilderijen en 36 tekeningen en aquarellen.¹⁵⁰ De herkomst van het tot dan toe onbekende werk van Van Gogh uit zijn Brabantse en Haagse periode werd niet vermeld. De eigenaar bleef anoniem en kon daardoor zijn zoektocht in Breda en omstreken ongestoord voortzetten. Na afloop van de expositie in november 1903 meldden de kranten dat de voorraad onbekende Van Goghs 'van den geheimzinnigen eigenaar te Breda' nu toch echt was uitgeput.¹⁵¹ Van de werken die in Rotterdam niet verkocht waren, bood Mouwen er op 3 mei 1904 in totaal 41 ter veiling aan bij Frederik Müller in zaal *De Brakke Grond* te Amsterdam.¹⁵² Volgens Mouwen werden er bij die gelegenheid slechts elf verkocht en bedroeg de netto opbrengst 450 gulden.¹⁵³

De aanvoer van nieuwe werken hield evenwel aan. Twee maanden na de veiling bij Müller, zorgde mevrouw Margareta Wilhelmina Oldenzeel-Schot opnieuw voor een verrassing. De *Bredasche Courant* meldde opgetogen dat er in juni 1904 weer vijf nieuwe Van Goghs opgedoken waren in de Rotterdamse galerie.¹⁵⁴ En ook in november 1904, toen het restant van de veiling bij Müller voor de tweede maal bij Oldenzeel werd geëxposeerd, bleef de pers enthousiast: '...weer van dat vreemderwijs ontdekte werk uit de Hollandsche tijd, dat de maker zelf als voorbereidingsarbeid schijnt te hebben verwaarloosd en dat slechts door een toeval gered, door de moedige bewondering van iemand die schilder noch kunstkooper is, behouden is gebleven'.¹⁵⁵

Na deze laatste tentoonstelling nam de belangstelling wat af. Kees Mouwen werd weliswaar beloond voor 'zijn moedige bewondering', maar de totale opbrengst viel tegen. Slechts een deel van zijn collectie was te gelde gemaakt. Veel bleef onverkocht. De waarde van de schilderijen die achterbleven in Den Haag en bij Oldenzeel in Rotterdam werd begin 1906 geschat op f 6500,- en voor de resterende schilderijen in Amsterdam rekende men f 4000,-.¹⁵⁶ Een aantal werken gaf Mouwen weg aan bekenden. Zo kreeg Hendrik Bremmer in 1903, na afloop van een tentoonstelling in Oldenzeel, als dank voor bewezen diensten 'een der onverkocht gebleven schilderijen aangeboden', *Pastorietuin te Nuenen in de winter* (F 194) en ook notaris Alphons Verschraage bezat een landschapje, *Bomen onder een bewolkte hemel*, afkomstig van Mouwen.¹⁵⁷

In de boedelinventaris, die na het overlijden van Mouwens vrouw door notaris Verschraage werd opgemaakt, is sprake van 'de onverdeelde helft in een aantal schilderijen zich bevindende te Amsterdam', waaruit valt af te leiden dat er nog een andere eigenaar was.¹⁵⁸ Ook uit een brief van de Amsterdamse advocaat Mr. Johannes M. Jolles van 6 juni 1905 blijkt dat Kees Mouwen niet de enige rechthebbende was. Ene Willem van Bakel kreeg eveneens een - zij het klein - percentage van de opbrengst van de veiling bij Müller in Amsterdam.¹⁵⁹

Willem van Bakel was een neef van Kees Mouwen. Hij groeide op in Utrecht als aangenomen kind van de vermogende commissionair en mede-oprichter van de Utrechtse Verzekeringsmaatschappij Petrus Wilhelmus Egers.¹⁶⁰ Egers tweede vrouw, Engelina van der Putten, was een tante van Willem van Bakel.¹⁶¹ Na haar dood trouwde Egers in 1881 voor de derde maal en wel met Louisa Marianne Carolina de Penasse, een tante van Mouwens vrouw.¹⁶² Van Bakel was toen 15 jaar oud. Enkele maanden na het derde huwelijk

van zijn oom en stiefvader meldde hij zich aan als soldaat vrijwilliger bij het instructiebataillon Deenen te Zevenaar. In juli 1888 werd geconstateerd dat hij 'behept was met huidadernetten van de linker knie/kuit', maar afgezien daarvan verliep Van Bakels militaire carrière zonder noemenswaardige problemen. In november 1888 werd hij bevorderd tot tweede luitenant bij het vijfde regiment infanterie te Amersfoort en in maart 1893 volgde de benoeming bij koninklijk besluit tot eerste luitenant.¹⁶³ Zijn verblijf in Nederlands Indië van 1896 tot 1901, waar hij tijdens de Atjeh-oorlog een schampschot aan het hoofd opliep, leverde hem de onderscheiding 'Ridder vierde klasse van de Militaire Willemsorde' op.¹⁶⁴ Kort nadat Van Bakel in Nederland was teruggekeerd, kreeg hij een aanstelling bij de KMA.¹⁶⁵ Op 20 augustus 1902, één week nadat Couvreur de collectie van Schrauwen had overgenomen, liet hij zich inschrijven op het adres Kerkplein 1a.¹⁶⁶ Hij werd belast met de militaire opleiding der cadetten, maar nam daarnaast ook het beheer van de kantine der onderofficieren en manschappen voor zijn rekening en stortte zich vol overgave in het militaire verenigingsleven. Zo was hij ondermeer donateur van de cadetten voetbalvereniging 'Velocitas' en toezichthouder bij ondermeer de algemene gymnastiek- en schermvereniging, de cadetten-wielervereniging "KMA", de revolver-schietvereniging "Cajas" en de cadetten mandoline club 'CMC'.¹⁶⁷ Bovendien werd er in de korte periode dat Van Bakel aan de KMA verbonden was veel gefeest. Al in april 1903 betuigde gouverneur F.H.A. Sabron in de orderboeken van de KMA zijn 'welgemeenden dank' aan luitenant van Bakel voor zijn aandeel in de organisatie van het jaarlijkse cadettenbal in Concordia en gedurende de rest van het jaar werd de sfeer vooral gedomineerd door de festiviteiten in het kader van het vijfenzeventigjarig jubileum van de academie.¹⁶⁸

Ook Kees Mouwen liet zich niet onbetuigd als het om KMA-feesten ging. Al in 1898 leverde hij de uniformen voor een historisch schouwspel dat werd opgevoerd ter gelegenheid van het zeventigjarig bestaan van de KMA en vijf jaar later in 1903, toen de hele stad maandenlang in het teken stond van de jubilerende academie, was hij ook weer van de partij. In het verslag van de feestelijkheden in de Cadettenalmanak werden met name de versieringen 'aan het huis van den burgemeester' en 'aan het magazijn van den heer Mouwen' genoemd.¹⁶⁹

Het jaar 1903. Sociale vernieuwers als Isaac de Vooy en Jan van Dongen hielden lezingen over de slechte woonomstandigheden in Breda. De bewoners van de volksbuurten kampten nog altijd met verkrotting en vervuiling en leefden in erbarmelijke omstandigheden. Straten als het Nonneveld en de Oude Vest, grenzend aan het terrein van de Chassé Kazerne, waren sterk verpauperd.¹⁷⁰ Terzelfder tijd werd even verderop in een bovenzaaltje van het politiebureau aan de Grote Markt, door enkele plaatselijke notabelen de Stedelijke Oudheidkamer opgericht, de voorloper van Breda's Museum.¹⁷¹ Meest opvallend in het straatbeeld van 1903 waren evenwel de erepoorten, de toren van de Grote Kerk voorzien van duizenden elektrische lichtjes, de parades, de fanfares, de toneelvoorstellingen en niet te vergeten de trommels en trompetten van het roemruchte stafmuziekkorps van het Zesde Regiment Infanterie, hetwelk geen gelegenheid voorbij liet gaan om door de stad te marcheren onder de opgewekte klanken van de Manoeuvremars, bekend bij iedere Bredenaar.¹⁷² Het was temidden van al deze vrolijkheid dat Mouwen en Van Bakel zich bezig hielden met de handel in Van Goghs.

Gezien zijn positie en zijn temperament was Van Bakel natuurlijk de aangewezen man om de door Couvreur verkochte werken weer op te sporen. Hij kon beschikken over de hulp van cadetten van de KMA en stond bekend als een ijzervreter. In een uitvoerige reportage in Elseviers Geïllustreerd Maandschrift van mei 1900 werd hij afgeschilderd als een Atjeh-held, die als het er op aan kwam in staat was de opstandelingen desnoods op zijn eentje met de blanke sabel te bedwingen.¹⁷³ Kortom, Van Bakel was een man waar niet mee te spotten viel. Onder de klanten van Couvreur bevonden zich veel militairen. Jan Couvreur zelf verklaarde in een krantenartikel uit 1911 dat veel soldaten en onderofficieren een pentekening kochten bij Frans Meeuwissen in café *De Rode Zwaan*. Ook in de nabijgelegen zaak met het biljart van Willem Meeuwissen op de hoek van de Lange Stallen waren Couvreur's tekeningen geliefd. Het café fungeerde als stamkroeg voor de militairen van het Zesde Regiment Infanterie, die gelegerd waren in de aanpalende Chassé Kazerne.¹⁷⁴ Willem van Bakel beschikte over het nodige gezag in dit militaire milieu en was derhalve een ideale compagnon voor Kees Mouwen.

Naast het opsporen van de door Couvreur verkochte schilderijen en tekeningen, hield Van Bakel zich vooral bezig met de verkoop. Uit een brief aan bankier Hendrik D. Pierson te Scheveningen, die op de veiling bij Oldenzeel in november 1903 drie tekeningen had gekocht en achteraf twijfelde of hij niet teveel

had betaald, blijkt dat Van Bakel zich behoorlijk in de prijzen had verdiept: 'Een der eerste kunstkoopers, dien ik aangaande mijn van Gogh-collectie raadpleegde, schatte de waarde van eenige stukken (schilderijen en aquarellen) die ik hem voorlegde, door elkaar op f 25,- per stuk. Eenigen tijd later ontving ik van een kunstkooper te Parijs den raad, geen enkel schilderij van v. Gogh te verkoopen beneden 4000,- frs.'. Van Bakel beperkte zich niet uitsluitend tot de Nederlandse markt. Aan het einde van zijn betoog wees hij 'op de gunstige, dikwijls hoogst loffelijke beoordelingen, die aan de door mij geëxposeerde werken van Vincent van Gogh, zoowel hier te lande als te Brussel, zijn ten deel gevallen'.¹⁷⁵

De tentoonstelling in Brussel met nieuwe werken 'uitsluitend van Vincent van Gogh' vond plaats in Galerie Royale van 21 mei tot 30 juni 1903.¹⁷⁶ Al enkele maanden eerder hadden kunstliefhebbers in Nederland zich verbaasd over het plotseling opduiken van onbekende Van Goghs. Een van hen was Jo Cohen Gosschalk-Bonger. Toen ze in januari 1903 bij kunstzaal Oldenzeel voor het eerst de schilderijen uit Vincents Nederlandse periode onder ogen kreeg, stelde ze onmiddellijk een onderzoek in naar de herkomst.

Jacht op een verloren erfenis

Een van de eersten die een brief ontving van Jo Cohen Gosschalk-Bonger was moeder Van Gogh. Ze antwoordde direct: 'Beste Jo! Met belangstelling las ik gisteravond Uw brief. Maar lieve Jo, nooit hebben we iets gezegd als: ...dat wij die uit Nuenen kwamen, onder ongunstige omstandigheden; om het werk van Vincent te beoordelen, misschien niet genoeg prijs hebben gesteld op de dingen die we vonden'. Moeder ontkende dat ze luchthartig met Vincents spullen was omgesprongen, maar liet in haar brief wel doorschemeren dat er werken waren weggegeven aan iemand die hen had geholpen bij de verhuizing: 'omdat die man ons hielp met opruimen en verhuizen', schreef ze letterlijk. Ook 'de mogelijkheid dat later uit dat kanaal nog iets verspreid is', zag ze onder ogen, maar verder kon ze zich niets herinneren: 'k weet de naam niet meer en kan er niets van zeggen'. Wat haar nog wel bijstond, was dat ze enige tijd geleden bezoek had gekregen van een 'emploié van het binnenhuis die Hague, die vroeg of hij de schilderijen van Hr. v. Gogh eens mocht zien. Hij zeide [dat] hij nog meer van Vincent had'. Moe had hem doorverwezen naar Jo en later nooit meer van iets van hem vernomen.¹⁷⁷

In de maanden die volgden zette Jo haar zoektocht voort. Ze deed navraag bij mevrouw Oldenzeel, van wie ze te horen kreeg dat aan de eigenaars geheimhouding was beloofd.¹⁷⁸ Vervolgens zond ze op 9 februari 1903 een brief aan Herman Tersteeg, filiaalchef van de Haagse vestiging van kunsthandel Goupil (inmiddels overgenomen door Boussod Valadon) en voormalige werkgever van Vincent, maar deze bleef lang onbeantwoord. Op een schrijven van 12 februari 1903 gericht aan kunsthandel Boussod Valadon in Den Haag, werd wel onmiddellijk gereageerd en wel door Teunis van Iterson, die ook bij Goupil had gewerkt in de tijd dat Vincent daar jongste bediende was. Iterson's antwoord was duidelijk: 'Een groot deel der tentoongestelde werken is van Luit. van Bakel in Breda'.¹⁷⁹

In een brief van 13 februari 1903 kwam ook moeder nog eens terug op de kwestie: 'Wat merkwaardig toch die beschouwingen over Vincent', schreef ze, maar over de opslag in Breda bleef ze vaag: 'Die man uit Breda was toen al oud en [er] is heusch daaromtrent niets te doen'. Wel had ze nog een 'vrouwenkop' herkend uit de jaren dat ze in Nuenen woonde: 'Ge weet hij stelde wel belang in 't werk als studie maar kende geen waarde. Zeker zijn de schatten in 't bezit van wie dan ook aanmerkelijk gerezen'.¹⁸⁰

Twee weken later, op 28 februari 1903, arriveerde het antwoord van Tersteeg: 'Wat Mevrouw Oldenzeel te Rotterdam onlangs van Vincent heeft tentoongesteld, is het eigendom van den 1ste Luitenant van Bakel te Breda'. Dat klonk resoluut, maar het vervolg was minder scherp: 'Zij mocht dat niet vertellen, daar haar daaromtrent stilzwijgen was gevraagd, maar ik herinderde er eenige geteekende studies, die Lt. van Bakel in het vorig jaar bij mij had laten encadreeren. Hoe hij er aan gekomen is weet ik niet'.¹⁸¹

Om meer over Van Bakel te weten te komen nam Johanna contact op met Cornelia (Kee) Vos, het nichtje van Vincent dat bij de familie Van Gogh in Etten had gewoond. Kee Vos liet navraag doen in Breda, maar wist uiteindelijk alleen te melden dat Van Bakel aldaar aan het Kerkplein gewoond had: 'Ge ziet dat ik mijn best gedaan heb, maar dat ge niet veel verder er door zijt'.¹⁸²

Begin december 1903 ontving Jo nog een brief van moeder met de mededeling dat Kee Vos naar de expositie bij Oldenzeel in Rotterdam was gegaan om Vincents werk te zien: 'Ze was verrukt en had alleraangenaamst met John Oldenzeel gesproken, die zoo schik in haar had omdat ze van ieder schilderij wat wist te vertellen, menschegezichten, woningen en wegen en alles kende. Zij was een tijd een groote vriendin van Vincent en weerkeerig. Och had hij meer voldoening gehad!'.¹⁸³

Eind 1903. Het enige harde feit dat het onderzoek tot dan toe had opgeleverd was de verklaring van Tersteeg dat Van Bakel in 1902 'eenige geteekende studies' bij hem had laten inlijsten. Hendrik Bremmer, die naar aanleiding van de tentoonstelling bij Oldenzeel in januari 1903 ook door Jo was benaderd, bevestigde dat, maar voor het overige bevatte zijn relaas alleen maar halve waarheden, waarmee hij haar compleet op het verkeerde spoor zette: 'Ik weet stellig dat de eigenaar een officier is hier in Den Haag en nog familie van Vincent moet zijn', schreef hij: 'Deze verzameling had hij reeds jaren lang in zijn bezit. Verder weet ik zeker dat er 2 schilderijen bij waren die van Tersteeg afkomstig zijn. Op de tentoonstelling zijn er 17 verkocht tegen flinke prijzen'. Bremmer eindigde met de mededeling dat hij de tentoongestelde werken nooit eerder had gezien, hetgeen onwaar was. Kennelijk vermoedde ook Johanna dat hij wel op de hoogte was gezien de stellige ontkenning van Bremmer: 'Het is ook niet waar dat ik ze voor de tentoonstelling ooit gezien heb'.¹⁸⁴ Bremmer nam op deze manier Mouwen en Van Bakel in bescherming, maar had daarmee tevens een rookgordijn opgetrokken wat het zicht op de hele gang van zaken nog lang zou belemmeren.

Uiteindelijk besloot Jo de Amsterdamse advocaat mr. Johannes M. Jolles in de arm te nemen om de zaak verder uit te zoeken. Jolles ging naar Breda en sprak daar met Janus Schrauwen en diens zoon ten kantore van Mr. Frans Eduard Pels Rijcken, die optrad namens de Schrauwers. In een brief van 1 september 1904 schreef Jolles aan Pels Rijcken dat zijn cliënten, na lange tijd afwezig te zijn geweest, nu toch duidelijk hun ongenoegen met de verklaringen van de Schrauwers hadden laten blijken. Schrauwen en zijn zoon hadden de spullen die zij aan Couvreur hadden verkocht omschreven als 'rommel van yzerwerk, papier, illustraties enz. waaronder misschien eenige teekeningen', terwijl in 'het register van GOEVERNEUR' [sic] toch duidelijk stond: 'van S. yzerwerk à f. 1.- en schilderstukken à f. 1.-'. Bovendien spraken de Schrauwers over 40 stuks, terwijl Couvreur verklaard had dat het er veel meer waren. Jolles ging vervolgens in op de acht doeken die Schrauwen aan mevrouw Hanckar had gegeven. Hij wees erop dat deze doeken op verzoek van Couvreur door Schrauwen waren teruggehaald en dat Couvreur er vervolgens een bedrag van f 128,- voor had betaald. Schrauwen had slechts f 100,- ter restitutie aangeboden.¹⁸⁵

Pels Rijcken antwoordde op 12 september 1904, na navraag te hebben gedaan bij Schrauwen. Schrauwen kon het zich allemaal niet meer zo goed herinneren. Hij had de 'rommel' nooit nagezien of nageteld. Er waren wel veel platen en illustraties bij, maar volgens Schrauwen had Couvreur hem onlangs zelf nog verteld dat hij ook van anderen schilderstukken had opgekocht, die hij 'daarna heeft doen doorgaan voor stukken van Van Gogh, omdat hij er dan geld van maken kon!' Pels Rijcken achtte dit niet onaanemelijk, maar voegde er direct aan toe dat Couvreur dat zelf nooit zou toegeven.¹⁸⁶

Duidelijk was dat zowel Couvreur als de Schrauwers niet het achterste van hun tong lieten zien. Het onderzoek van Jolles liep uiteindelijk vast en derhalve werd besloten tot een schikking. Pels Rijcken ging namens zijn cliënten accoord met een schade vergoeding van 129 gulden, te weten 128 gulden voor de 8 doeken van mevrouw Hanckar en 1 gulden voor de overige 'rommel'. Het geld zou echter nog even op zich laten wachten, zo schreef hij op 14 april 1905, omdat Schrauwen jr. onlangs grote onkosten had gehad met de overname van de zaak van zijn vader.¹⁸⁷

In de hierna volgende maanden richtte Advocaat Jolles zich met zijn onderzoekingen op de familie Egers en met name op een kist die Willem van Bakel uit Oirschot zou hebben meegenomen. Het bleek een dwaalspoor. In een schrijven van 6 juni 1905 aan Jo's tweede echtgenoot mr. Johan Cohen Gosschalk vertelde Jolles dat hij verschillende brieven had gewisseld met mevrouw Egers-de Penasse. Uit deze correspondentie bleek onder andere, dat zij contact had gehad met haar neef Kees Mouwen over de slechte opbrengst van de veiling bij Frederik Müller. Ook had mevrouw Egers-de Penasse hem al in maart 1905 laten weten dat ze van Van Bakel niets meer had gehoord over de schilderijen sinds diens vertrek op 16 april 1904. Jolles vroeg zich af hoe 'oom Egers' eigenlijk aan de stukken was gekomen en hoeveel hij er

gehad kon hebben. Hij vermoedde dat ze niet afkomstig waren van Schrauwen of Couvreur, maar van een andere bron. Omdat hij geen resultaten verwachtte van verder onderzoek, beschouwde hij de zaak evenwel als afgesloten. Al met al had het speurwerk maar weinig opgeleverd, behalve dan de f 129,- die Schrauwen beloofd had te betalen: 'Dat blijft dus nog een spaarpotje', schreef Jolles, 'op opening waarvan ik nu en dan nog eens zal aandringen'.¹⁸⁸ Of Schrauwen zijn schuld ooit heeft ingelost, is onbekend. Jo voldeed wel aan haar financiële verplichtingen. Op 28 oktober 1905, zo valt te lezen in haar kasboekje, betaalde ze f 120,- aan advocaat Jolles.¹⁸⁹

Nu was Jo van Cohen Gosschalk-Bonger niet de enige die zich druk maakte over de kwestie. Ook Van Bakels stiefzus, Louisa Cornelia Petronella Maria Egers, roepnaam Wiesje, ging gebukt onder het juk van een verloren erfenis. Vijftig jaar naar dato raketten zij de hele zaak weer op. In een brief van 3 maart 1953 aan Ir. Vincent Willem van Gogh, de zoon van Vincents broer Theo, schrijft zij dat het gezin Egers in 1891 verhuisde van Utrecht naar Oirschot: 'Mijn vader scheen een verzamelaar te zijn geweest van boeken, geschriften en dergelijke waarvan kisten vol stonden op zolder. Een dezer kisten bevatte werken van Vincent van Gogh. Wij kinderen speelden vaak met deze platen, verscheurden er ook vele van. Mijn vader had buiten zijn 3 kinderen een pleegzoon nl. Willem van Bakel, die officier was en leeraar aan de K. Academie te Breda. Na het afsterven van mijn vader ging moeder met ons naar Eindhoven om rouwgoederen te kopen, van deze gelegenheid maakte v. Bakel gebruik om deze kist met schilderijen door een boerenjongen naar station Best te laten brengen met verdere bestemming Breda.' Volgens Wies gebeurde dit alles buiten medeweten van haar moeder, die nooit enige belangstelling had getoond voor de kisten op de zolder: 'Een jaar of zeven na mijn vaders dood kwam een zekere advocaat Jolles bij ons en vroeg mijn moeder of zij kennis droeg van de schilderijenveilingen die te Amsterdam, Rotterdam en Den Haag gehouden werden, georganiseerd door luitenant van Bakel, die beweert deze schilderijen ten geschenke te hebben gekregen van wijlen zijn pleegouder nl. mijn vader. Mijn moeder was verbaasd en wist hiervan niets omdat wij enkel een plaatselijk blad lazen. Jolles die procedeerde voor mevr. van Goch, raadde mijn moeder aan eveneens te procederen tegen van Bakel. Van Bakel hield mijn moeder echter met allerlei mooie beloften aan een lijntje en mijn moeder vertrouwde hem volkomen en wachtte geduldig de loop der gebeurtenissen af, totdat zij totaal ontgoocheld eenige tijd later in een courant las dat van Bakel ontslag had genomen uit dienst en scheeps was gegaan naar Amerika. Nooit hebben wij nog eenig levensteken van Van Bakel vernomen'.¹⁹⁰

Ook Johanna Daeter-van der Meer, een schoondochter van Wies Egers, herinnert zich nog hoe haar schoonmoeder vertelde over haar verblijf in huize Colmont in het Brabantse Oirschot: 'Wij kinderen speelden met de prenten van Vincent, die in onze ogen niets waard waren. We verkochten ze aan de dorpsjeugd en zongen dan "Jij een prentje, ik een centje"'. Na het overlijden van haar vader op 1 mei 1896 werd er een openbare verkoping georganiseerd, maar van de tekeningen was toen niets meer te vinden.¹⁹¹

In hoeverre de interpretatie van Wies Egers juist is, valt te betwijfelen. Toen haar vader stierf, was ze 11 jaar.¹⁹² Het idee dat haar achttien jaar oudere stiefbroer, die ze zelf nooit gekend had, er als een dief in de nacht met een kist Van Goghs vandoor gegaan was, heeft zich mogelijk pas later gevormd toen advocaat Jolles informeerde naar de herkomst van de schilderijen op de veilingen in Amsterdam en Rotterdam.

Van Bakel werd bij koninklijk besluit van 4 mei 1896 'voor den tijd van twee jaren gedetacheerd bij het leger in Nederlandsch-Indië'.¹⁹³ Hij woonde op dat moment in de Langestraat, in het centrum van Amersfoort.¹⁹⁴ Kort nadat het besluit in de Staatscourant was gepubliceerd, werd hij per telegram gelast de reis naar Indië te aanvaarden: 'Hem werd nauwelijks tijd gelaten om voor zijn uitrusting te zorgen en van zijn familie afscheid te nemen', zo constateerde zijn vriend Johan Leonard van der Moer, die evenals Van Bakel deel uitmaakte van het derde bataljon van het vijfde regiment infanterie: 'Alles ging zóó overhaast, dat hij niet eens gelegenheid had, voor het bewaren van zijn eigendommen de noodige maatregelen te treffen'.¹⁹⁵

Als van Bakel al een bezoek heeft gebracht aan zijn stiefmoeder in Oirschot dan zal het dus een korte visite zijn geweest. In de stamboekregistratie van het ministerie van Koloniën prijkt tussen inboekingen van 9 mei en 3 juni 1896 de tekst 'Mevr. Egers De Penasse te Oorschot', zonder verdere verwijzing naar enig dossier, hetgeen zelden voorkomt. Mogelijk betreft het enkel een correspondentie adres, maar de in afwijkend handschrift opgestelde tekst zou er ook op kunnen duiden dat mevrouw Egers de Penasse nog

over de detachering van haar pleegzoon ingelicht moest worden, nadat hij al vertrokken was.¹⁹⁶ Volgens Johan van der Moer was Breda de laatste plaats die Van Bakel aandeed voor zijn vertrek naar de kolonie. Daar kon hij in de winkel van zijn neef Kees Mouwen de benodigde uitrustingsstukken voor Oost Indië aanschaffen. Aan iedere gedetacheerde officier werd te dien einde een gratificatie van duizend gulden toegekend.¹⁹⁷ Op 24 mei 1896 vertrok Van Bakel uit Breda. Via Parijs ging hij naar Marseille, waar hij op 30 mei de zeereis aanvaarde met het Stoomschip 'Salak'.¹⁹⁸

Vijf jaar later keerde hij terug naar Amersfoort en in 1902 vestigde hij zich in Breda. Vanaf dat moment trad hij op als verkoper van werken van Van Gogh. Hij gaf zich daarbij ook uit als eigenaar, maar of dat zo was, blijft de vraag. Volgens Mouwen had hij slechts recht op een klein percentage van de opbrengst van de veiling bij Müller in Amsterdam: 'Willem krijgt procenten', schreef hij.¹⁹⁹ In de in 1905 door notaris Verschraage opgemaakte boedelinventaris van Mouwen staat echter dat Mouwen zelf enkel eigenaar was van de helft van een aantal schilderijen zich bevindende te Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Ter financiering van de zich in Amsterdam bevindende helft had hij bij de Bredase Bankiers Jacob en Herman van Mierlo zelfs f 5000,- geleend.²⁰⁰

Hoe eigengereid Van Bakel in de kunsthandel te werk ging, is moeilijk vast te stellen, maar opvallend is wel dat hij begin 1904 plotseling van het toneel verdween. Op 18 februari 1904 was hij nog benoemd tot 'waarnemend commandant der compagnie oppassers' van de K.M.A. Op 27 februari 1904 werd hem zelfs de leiding van deze compagnie toevertrouwd en nam hij zitting 'in den Raad van administratie' van de academie en dan opeens, drie dagen later, verscheen in de Bredache Courant het bericht dat hij ontslag had gevraagd. Willem van Bakel was bij Koninklijk Besluit van 2 maart 1902 op eigen verzoek 'eervol uit den dienst' ontslagen.²⁰¹

Van Bakel had een mooie tijd gehad in Breda, voortdurend vertoevend tussen de beau monde van de stad in een operettedecor vol feestelijke grandeur, parades en avondtoiletten. Hij was als oudste luitenant naar voren geroepen toen het vaandel der KMA ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum met koninklijke eer werd bekleed en kon op zijn 38-ste levensjaar al terugzien op een schitterende militaire loopbaan.²⁰² Tussen de bedrijven door had hij zich ook nog gemanifesteerd in de internationale kunsthandel, was hij met zijn collectie Van Goghs de markt opgegaan van Amsterdam tot Brussel en had hij contacten gelegd met adviseurs en galeriehouders van Parijs tot Rotterdam.²⁰³ Op 18 april 1904 vertrok hij, althans volgens de opgave van het bevolkingsregister Breda, naar Nederlands-Indië, maar waar hij werkelijk heen ging wist niemand.²⁰⁴ Hij omkleede zijn afreis met een deken van mist en verdween in het niets.

Kees Mouwen, na het overlijden van zijn vrouw op 12 november 1905 een gebroken man, vertrok eveneens uit Breda. Begin december 1905 ging hij in het huis van zijn oudste zoon François wonen, terwijl deze de woning boven de winkel aan de Lange Brugstraat betrok.²⁰⁵ De inboedel van het echtpaar Mouwen werd op 28 en 29 december 1905 geveild tijdens een openbare verkoping in de verkoopzaal van A. W. Sluijters aan de Veemarkt. Naast meubilair, serviesgoed, koper- en zilverwerk, snuif- en tabaksdozen en allerhande beeldjes en snuisterijen, kwamen er meer dan driehonderd schilderijen onder de hamer. Ze brachten gemiddeld zo'n tien gulden per stuk op.²⁰⁶ Op 12 januari 1907 trok Kees Mouwen in bij het gezin van zijn dochter Carolina in Geertruidenberg. Toen Carolina met haar man en twee kinderen anderhalf jaar later verhuisde naar Kampen, bleef hij alleen achter in gezelschap van een huishoudster. Uiteindelijk werd hij op 24 november 1908 opgenomen in het sanatorium 'Huize Overdonk', bij de broeders van Glorieux in Dongen, vanwaar hij op 12 februari 1909 weer vertrok naar het klooster van de minderbroeders van onze Lieve Vrouw van Lourdes in het Belgische St. Jansberg bij Maaseik.²⁰⁷ Drie jaren stond hij er ingeschreven als 'kostganger', totdat hij zichzelf in de nacht van 4 op 5 december 1913 in de Maas wierp.²⁰⁸ Ruim een maand later werd zijn lijk ter hoogte van het dorpje Ophoven opgevisst door een tolbeambte en een landbouwer die hem nog gekend hadden en verklaarden dat hij 'rentenier' was.²⁰⁹

Goudkoorts – De Mythe

Aanvankelijk werd er in Breda nog niet zo veel ophef gemaakt over de schilder Van Gogh. Weliswaar publiceerde de Bredasche Courant in maart 1904 twee lovende artikelen over de door de Bredasche

Kunstkring georganiseerde tentoonstelling met tekeningen van Van Gogh in het Hof van Holland, maar daar bleef het bij.²¹⁰ Toen Embert Janssens een jaar later boven zijn meubelmagazijn aan de Catharinastraat 13 een kunstsalon opende onder de naam Arti, waar werken van onder anderen Mauve, Willem Maris en Van Gogh te zien waren, leverde dat - afgezien van een korte aankondiging - niet meer op dan een kattenbelletje tussen het stadsnieuws op pagina zes van de krant.²¹¹

Pas later, toen de marktwaarde van Van Gogh was gestegen en duidelijk werd wat zich rond de verspreiding van zijn werk had afgespeeld, leidde dat tot heftige emoties en opwindung. De gebeurtenissen in Breda prikkelden de fantasie en menigeen viel ten prooi aan een soort 'goudkoorts'. Het kon niet anders of er waren ergens op zoldertjes in Breda of bij boeren in de omgeving nog tekeningen of schilderstukjes aanwezig die Couvreur en Van Bakel met zijn mannen niet hadden teruggevonden. Bovendien was ook niet duidelijk hoeveel werken Schrauwen al in een eerder stadium had weggegeven. En het was nu juist deze onduidelijkheid die een bepaalde spanning te weeg bracht. Telkens wanneer er in of rond Breda een Van Gogh opdook, dan was er dat gevoel: Het kon wel eens een echte zijn.

De eerste publicaties over de Bredase geschiedenis verschenen in 1911, twintig jaar na de dood van Vincent en Theo. Elisabeth (Lies) Huberta du Quesne-Van Gogh, Vincents zes jaar jongere zus, presenteerde in dat jaar een boekwerkje over haar broer onder de titel 'Persoonlijke herinneringen aangaande een kunstenaar'.²¹² Onmiddellijk nadat het bij de Baarnse uitgeverij Van de Ven was verschenen, reageerde de kunstcriticus Johan de Meester, op gezag van Jo Cohen Gosschalk-Bonger met een corrigerende bespreking in het mei-nummer van *De Gids*. Jo maakte hiermee voor het eerst openbaar dat een groot gedeelte van Vincents Brabantse werk door de familie in kisten verpakt was en vervolgens weggegeven aan een timmerman te Breda, 'omdat niemand er iets om gaf'.²¹³ Hierop reageerde vervolgens Lies weer in een brief aan het *Algemeen Handelsblad*: 'Deze achtelooze onverschilligheid zoude zijn bedreven door 's kunstenaars moeder en jongste zuster. De bedoelde kisten bevatten echter geen schilderwerk, maar een groote collectie platen en gravures, Graphics, Harpers Magazines, Kerst- en feestnummers, die mogelijk wel qua verzameling waarde konden hebben gehad, waren ze niet aan alle hoeken en zijden beschreven. Citaten, bijbelteksten, spreuken, versregelen in verschillende talen waren de kantschriften die de platen vrijwel bedierven'. Volgens Lies waren de in kisten verpakte plaatwerken 'bezwaarlijk mee te nemen naar een nieuwe woonplaats' en om die reden werden ze door Vincents moeder weggegeven, 'niet aan den timmerman zelf, -dit is onjuist,- maar aan diens zoon, een jongen die schik in teekenen had'.²¹⁴ Twee dagen later, op 13 mei 1911, publiceerde de *Bredasche Courant* een verklaring van Jan Couvreur, waarin hij stelde dat de kisten wel degelijk een groot aantal schilderstukken en 'portefeuilles vol pentekeningen' bevatten.²¹⁵ Couvreaurs verhaal werd onmiddellijk bevestigd door Jo Cohen Gosschalk-Bonger, die in een ingezonden brief aan het *Algemeen Handelsblad* een samenvatting gaf van het onderzoek dat haar advocaat Jolles in de zaak Schrauwen-Couvreur had verricht.²¹⁶ De *Bredasche Courant* had overigens zelf ook een onderzoek ingesteld. Er werd gesproken met enkele hoofdrolspelers. De namen van 'alle betrokkenen' waren bij de krant bekend, maar men achtte het beter deze niet te vermelden.²¹⁷

Jo Cohen Gosschalk-Bonger hield zich in die jaren vooral bezig met het ontcijferen en rangschikken van Vincents brieven. In 1914, twee jaar na de dood van haar tweede man Johan Cohen Gosschalk, werd de door Jo bijeengebrachte correspondentie voor het eerst gepubliceerd onder de titel 'Vincent van Gogh, brieven aan zijn broeder'.²¹⁸ In de inleiding van het driedelige boekwerk besteedde Jo, die sinds het overlijden van haar man weer de achternaam Van Gogh-Bonger voerde, slechts twee zinnen aan de Bredase kisten: 'Al het werk van Vincent [was] in kisten gepakt bij een timmerman in Breda in bewaring gegeven...en vergeten. De timmerman heeft alles tenslotte aan een uitdrager verkocht'.²¹⁹

Johanna Gezina van Gogh-Bonger overleed in 1925. Haar zoon Vincent Willem, inmiddels afgestudeerd aan de Technische Hogeschool te Delft als werktuigbouwkundig ingenieur en getrouwd met Josina Wibaut, de dochter van SDAP-voorman Florentius Wibaut, was enige erfgenaam en verwierf derhalve haar hele collectie.

In 1926, amper een jaar na het overlijden van Jo van Gogh-Bonger, verscheen Mr. Benno J. Stokvis' boekje 'Nasporingen omtrent Vincent van Gogh in Brabant', waarin de geschiedenis rond de kisten van Breda andermaal voor het voetlicht gebracht werd. Stokvis verzuimde de zoon van Schrauwen - wiens naam hij verbasterde tot Schrauer - te ondervragen, maar hij sprak wel met Jan Couvreur en zijn broer Marinus, die

een licht aangezette variant op het verhaal uit 1911 ten beste gaven. Zo was er sprake van 'een wagen hoog opgeladen met Van Gogh-stukken' en sommige grotere doeken zouden via een voddemagazijn naar 'de fabriek' in Tilburg zijn gebracht voor vernietiging: 'Wellicht heeft een enkele werkman er toen voor de aardigheid een mee naar huis genomen'.²²⁰

In 1928 verscheen voor het eerst een oeuvrecatalogus van het werk van Van Gogh. Daarin werd ook Mouwen meerdere malen vermeld als vroegste eigenaar van een aantal schilderijen en tekeningen. Het driedelige naslagwerk was van de hand van kunsthandelaar en kunsthistoricus Jacob Baart de la Faille, die in Utrecht rechten had gestudeerd en later bij het Amsterdamse veilinghuis Frederik Müller in de leer ging. Meer dan tien jaren was hij er mee bezig geweest, gesteund door onder anderen Hendrik Bremmer. Het resultaat was een voornaam Franstalig standaardwerk, de 'Catalogue raisonné', waarmee de auteur definitief zijn naam vestigde als Van Gogh-expert.²²¹

De Bredase kwestie kwam opnieuw ter sprake tijdens het geruchtmakende Wacker-proces in Berlijn. Aanleiding voor deze rechtzaak vormde de plotselinge afwijzing door Baart de la Faille van een dertigtal schilderijen van de Duitse Kunsthandelaar Otto Wacker, die hij kort tevoren nog opgenomen had in zijn Catalogue raisonné. In 1929 wijdde hij er zelfs een omvangrijke publicatie aan, een supplement op zijn catalogus onder de titel 'Les Faux de Van Gogh'.²²² De kwestie zorgde voor veel opschudding binnen de internationale kunstwereld. Uiteindelijk besloot de afdeling Berlijn van het 'Deutsche Kunsthändler Verband' een aanklacht tegen Wacker in te dienen wegens het in de handel brengen van Valse Van Goghs, hetgeen in april 1932 uitmondde in een strafproces. Tijdens de tweede zittingsdag trad ir. Vincent Willem van Gogh op als eerste getuige. De advocaat van de verdachte voerde bij die gelegenheid de gebeurtenissen in Breda op ter illustratie van de 'slordigheid' waarmee de familie was omgegaan met het werk van Vincent. De ingenieur ontkende evenwel dat de bewaring van de schilderijen vergeleken kon worden 'met het opbergen van oude kranten', waarna de Berlijnse politiecommissaris Thomas besloot om zelf naar Breda af te reizen teneinde de geschiedenis nader te onderzoeken.²²³ Hij werd hierbij terzijde gestaan door de gemeentesecretaris van Breda, Henricus Jonkergouw. Samen bezochten ze Couvreur, die weliswaar zeer spraakzaam was, maar op specifieke vragen alleen voorzichtige antwoorden gaf. 'Er schijnen vreemde dingen te zijn gebeurd, waarover hij geen uitlatingen wilde doen', schreef Jonkergouw naderhand aan ir. Vincent Willem van Gogh. Wel verklaarde Couvreur zich bereid tot verklaringen bij het proces, 'tegen vergoeding en naar ik uit zijn antwoord opmaakte een honorarium'.²²⁴

Inmiddels was door de vele publicaties een groot publiek vertrouwd geraakt met de geschiedenis rond de kisten van Breda, hetgeen vanaf het eind van de jaren twintig ook steeds meer zijn weerslag had op de plaatselijke kunsthandel. Een uit Breda afkomstige tekening van Van Gogh, hoe eenvoudig ook van opzet, bleek onder verzamelaars een gewild artikel en Bredase 'antiquairs' probeerden zo goed en zo kwaad als het ging aan de groeiende vraag te voldoen. Er ontstond in die dagen in de stad als het ware een nieuw métier, dat van 'Van Gogh-jager'. Beoefenaar van het eerste uur was natuurlijk Jan Couvreur. De dag nadat hij zijn laatste doekje aan Mouwen had doorverkocht, las hij in de krant een artikel over 'de beroemde schilder Vincent van Gogh'. Toch bleef hij er, naar eigen zeggen, relatief rustig onder. De dood van zijn vrouw in januari 1932 had hem meer aangedaan: 'Voor een goeie vrouw kun je voor mijn part alle schilderijen van Van Gogh houden. Dat is mijn standpunt'.²²⁵ Jan Couvreur was er niet de man naar om gebukt onder het gevoel van gemiste kansen door het leven te gaan. Kort na de onfortuinlijke handel in Van Goghs verhuisde hij met zijn gezin naar een bovenwoning aan de Halstraat nr. 23. Door de week trok hij met zijn handkar naar de markt en 's Zondags werd er muziek gemaakt. De kinderen zaten dan in een kring op de grond. Alleen voor de ouderen waren er stoelen. Jan Couvreur zelf speelde piano en zijn vriend, de timmerman Marinus van der Plas, blies klarinet. Naast muzikaliteit beschikte Jan Couvreur ook over bovennatuurlijke begaafdheden. Hij deed aan handoplegging, 'las wratten weg' en was tevens in staat om met zijn doordringende ogen mensen te hypnotiseren. Een van hen was de bekende Bredase natuurgenezers Johanna Berdina Heberlé-Donhuyzen, alias Madam Heberlé, die zich in het voorjaar van 1904 in Breda had gevestigd aan de Pasbaan nr. 24. Samen met Jan Couvreur en Marinus van der Plas hield ze seances, waarbij ze de tafel in de lucht lieten zweven.²²⁶

Volgens neef Anton lag ome Jan Couvreur samen met zijn broer Marinus 'wekenlang op de loer in de Boterhal' op zoek naar boeren waaraan hij een werkje had verkocht.²²⁷ Wat hun speurtocht naar het verloren familiekapitaal uiteindelijk opleverde, bleef echter een raadsel, een 'familiegeheim' dat zorgvuldig

werd gekoesterd en derhalve voeding gaf aan de wildste geruchten. Alle Couvreurs hadden een Van Gogh, zo leek het. De kunst- en antiekhandelaar Lou van Amerongen, getrouwd met Jans dochter Henny, zou handelen in 'Van Goghs' en van neef Paul ging het verhaal dat hij, samen met de amateurschilder Jan van Aalst, die eigenaar was van hotel *Het Jachthuis* in Ulvenhout, in 1938 een grote partij tekeningen van Van Gogh op de kop had getikt in Zundert. Paul verkocht ze, net als zijn oom, op de markt maar hij zou ze ook gebruikt hebben als pakpapier.²²⁸ Behalve bij de Couvreurs doken er met een zekere regelmaat ook werkjes van Van Gogh op bij andere Bredase antiquairs, zoals Alphons Groneman aan de Houtmarkt en Johannes Kuijper op de Haagdijk.²²⁹

Opvallend was dat er in de jaren twintig en dertig ook verschillende 'Van Goghs' in handen waren van particulieren, die de kunsthandel van Mouwen, Van Bakel en Couvreur aan het begin van de eeuw van nabij hadden meegemaakt. Een van hen was de architect Jan van Dongen, die in maart 1904 betrokken was bij de organisatie van de Van Gogh-tentoonstelling door de Bredase Kunstkring. Hij bezat een tekening van een herder, gesignd Vincent.²³⁰ De al eerder genoemde Notaris Alphons Verschraage, van oudsher bekend met de familie Mouwen, beschikte over het schilderijtje *Bomen onder een bewolkte hemel* en de Bredase tekenleraar en kunstenaar Anton Wirtz had een envelop, waarop een vegende boerin was getekend en aan de keerzijde een portret van een boerin. Beide tekeningen (F 1297a) werden opgenomen in de herziene versie van Baart de La Failles oeuvrecatalogus uit 1970.²³¹ Dat gold ook voor het schilderijtje 'liggende koe' (F1c), dat volgens de herkomstvermelding deels uitmaakte van de collectie van Martinus Janssen. Janssen had een winkel in galanteriën, kunstnijverheid en luxe-artikelen aan de Lange Brugstraat nr. 19, schuin tegenover Mouwen.²³²

In april 1938 werden plotseling twee 'Van Goghs' ontdekt op de Ginnekenweg 34a te Breda bij de bevallige weduwe Hendrika Antonia Overman-Smagge, dochter van sergeant Willem Adrianus Smagge en echtgenoot van de in 1928 overleden sergeant majoor Lodewijk Overman (beiden hadden gediend bij het zesde regiment infanterie.)²³³ Het ging om een landschap gehuld in maanlicht en een vergezicht met een vijver op de voorgrond en gebouwen aan de horizon. De twee werken waren afkomstig uit de nalatenschap van Hendrika's man, die ten tijde van de Couvreur-verkopen in 1902 werkzaam was op de Chassékazerne. De Telegraaf meldde dat ze op de zolder lagen, verpakt in oude kranten uit 1886, maar volgens de lezing van Overmans schoondochter Maria, werden de doeken aangetroffen door een huisschilder, John de Graaf, die het trapportaal en het keukentje kwam witten. Omdat Hendrika krap bij kas zat, betaalde ze De Graaf met de twee schilderijen, die in het portaal aan de muur hingen.²³⁴ De Graaf, eveneens in geldnood, verkocht de 'Maannacht' vervolgens aan de belastingambtenaar en kunstliefhebber Adrianus Marijnissen en het 'Gezicht op de vijver' aan de amateurschilder Jan van Aalst.²³⁵ Van Aalst en Marijnissen probeerden de doeken eveneens door te verkopen, maar waren aanvankelijk weinig succesvol. Uiteindelijk kwam Marijnissen via een bemiddelaar in contact met de arts en schilder Dr. Hendrik Wiegersma uit Deurne, die onder de indruk was van de kwaliteit van het werk. Het lukte Marijnissen om aan Wiegersma, zowel zijn eigen schilderij (Maannacht), als dat van Jan van Aalst (Gezicht op de vijver) te slijten. Weliswaar had Van Aalst zijn doek inmiddels doorverkocht aan zijn broer, de beeldhouwer Gerard van Aalst, maar deze werd door Wiegersma schadeloos gesteld, waardoor beide werken tenslotte in Deurne belandden.²³⁶ Volgens de *Haagsche Courant* en *De Telegraaf* had dr. Baart de la Faille de schilderijen toegeschreven aan Vincent van Gogh, maar Baart de la Faille zelf ontkende dat later.²³⁷ Ook het veilinghuis Sotheby's te London durfde het niet aan om de werken als echte Van Goghs in de catalogus op te nemen toen ze aan het begin van de jaren zeventig, na het overlijden van Wiegersma, ter veiling werden aangeboden.²³⁸

De Bredase affaire

Ruim een jaar na de vondst bij Hendrika Overman werd in Breda opnieuw een spectaculaire ontdekking gedaan. Het was het begin van wat later in de kunstwereld en in diverse perspublicaties zou worden aangeduid als 'de Bredase affaire'. Ditmaal ging het niet om één of enkele werkjes, maar om honderden. Ze werden aangetroffen bij de zonderlinge allesverzamelaar Barend Willem den Houter.

Barend Willem den Houter werd op 20 januari 1856 geboren in het Brabantse dorpje Steenberg. ²³⁹ Zijn vader Jacob den Houter was beurtschipper en voer op het traject Steenberg-Rotterdam. Zijn schip had een laadcapaciteit van 37 ton en behoorde daarmee tot de middelgrote vaartuigen. ²⁴⁰ Aanvankelijk werkte Barend als knecht op het schip van zijn vader en leefde het gezin Den Houter in betrekkelijke welstand, maar in de loop van de jaren zeventig veranderde dat. ²⁴¹ Door de liberalisering van de binnenvaart en de teruglopende meekrapteelt, maakte de beurtschipperij moeilijke tijden door. Samen met andere beurtschippers protesteerde Jacob den Houter meerdere malen tegen de hoogte van de 'kade- en ton- of havengelden' in de gemeente Steenberg onder verwijzing naar de veel lagere tarieven die in naburige gemeenten werden gehanteerd. Verlaging van de havengelden was noodzakelijk omdat 'door gemakkelijker geworden middelen van vervoer naar alle gewesten, waaraan adressanten geen deel kunnen nemen, hunne inkomsten, merklijk minder zijn'. ²⁴² De familie Den Houter zag zich geconfronteerd met sterk teruglopende inkomsten. Volgens de kohieren van de personele- of hoofdelijke omslag werd Jacob in 1859 aangeslagen voor een bedrag van f 6.50 per jaar. In 1867 was dat nog maar f 2, 15 en in 1881 kwam zijn naam in de gemeentelijke belastingregisters helemaal niet meer voor. ²⁴³ Vanaf 1880, het jaar waarin de wettelijke bescherming van de 'beurt en wagenveren' werd opgeheven, ging het snel bergafwaards. Jacob den Houter raakte zonder werk. ²⁴⁴ Weliswaar was zijn oudste dochter, Jacoba Anna Wilhelmina, enkele jaren eerder al verhuisd naar het Nederlands Hervormd Weeshuis van Steenberg, waar ze werkte als kinderverzorgster, maar de drie jongste kinderen woonden nog thuis en een geregeld inkomen ontbrak. Toen Jacob den Houter in 1897 overleed, was er van het oorspronkelijke familiekapitaal niets meer over. ²⁴⁵

Barend en zijn drie jaar jongere zus Neeltje bleven alleen achter. ²⁴⁶ Door armoede gedreven verhuisden ze in 1908 naar Breda, waar ze achtereenvolgens aan de Tramsingel, de Valkenierslaan en de Werfstraat (toen nog behorend tot de gemeente Ginneken) woonden. Aanvankelijk verdiende Barend de kost met het onderhouden van tuintjes, maar in de jaren dertig wist hij zijn positie te verbeteren. Hij kwam in dienst als kwitantieloper bij juwelier Jacques van der Zwaan aan de Ginnekenstraat 118, schuin tegenover de voormalige woning van Adrianus Schrauwen waar het werk van Van Gogh jarenlang op zolder had gelegen. ²⁴⁷

Volgens Willem van der Zwaan, een neef van Jaques die in Schoonhoven een opleiding in de edelsmederij volgde, maar in de vakanties regelmatig bij zijn oom in de zaak kwam, was Den Houter een oude, ietwat dikkige man. Hij liep wat mank, 'een hinkepoot', maar kwam intelligent over: 'zeker geen klusjesman, eerder boekhouder'. In de tweede helft van de jaren dertig zocht Van der Zwaan hem regelmatig op in zijn huisje aan de Werfstraat, vlakbij het mastbos. De kleine woning stond vol met allerhande snuisterijen en rariteiten, maar van een kist met schilderwerken kon hij zich niets herinneren. Hij was nooit op de zolder geweest. ²⁴⁸

Barend stond bekend als een vriendelijke oude baas, 'een beetje zonderling, met een zwak voor mooie prenten en illustraties'. ²⁴⁹ Men zag hem niet vaak. Hij leidde een enigszins teruggetrokken leven, maar zo nu en dan belde er kinderen bij hem aan en dan kwam hij naar buiten en kregen ze een plaatje of tekeningetje van hem. Op 27 oktober 1939, hij was toen 83 jaar oud, stierf zijn zus Neeltje die altijd bij hem had gewoond. Het was een klap, die Barend uiteindelijk niet meer te boven kwam. Hij vereenzaamde, was niet in staat om voor zichzelf te zorgen en vervuilde. Na bemiddeling van dominee Ter Haar Romeny en met steun van de diaconie van de Nederlands Hervormde kerk in het Ginneken, werd hij op 10 december opgenomen in het tehuis voor ouden van dagen *De Breedonk*. Volgens de notulen van de vergadering van regenten van *De Breedonk* genoot Den Houter op dat moment drie gulden ouderdomsrente en had hij 'geen verdere inkomsten': 'De diaconie zal fl. 5,- per week betalen, benevens fl. 0,50 voor zakgeld'. ²⁵⁰

Kort voor zijn verhuizing verkocht Barend op advies van dominee Ter Haar Romeny de inboedel van zijn huisje aan de hoogstbiedende. De woning aan de Werfstraat bleek tot de nok toe gevuld met de meest uiteenlopende zaken, waaronder prenten, curiosa, Delfts aardewerk, waardeloos geworden obligaties en aandelen van Russische spoorwegmaatschappijen. Bovendien stond er op zolder een kist met meer dan 250 schilderijen, aquarellen en tekeningen, waarvan een groot deel was gesigneerd: Vincent. Hoe Den Houter eraan was gekomen, wist niemand.

De huisschilder Joop van der Muren kreeg eind 1939 als eerste lucht van de op handen zijnde boedelopruiming. Hij kende Den Houter al enige jaren. De tuin van zijn ouderlijk huis aan de Technélaan grensde aan de achtertuin van Den Houters woning in de Werfstraat, die vol lag met rommel. Bij de verhuizing van Barend zou Van der Muren 'een karrevracht aan prenten en illustraties' van de zolder naar beneden hebben gedragen. De hele partij werd opgeladen en afgevoerd door de voddendoer Koos Eestermans, alias 'de Kletskep', uit de Ulvenhoutse Laan. Verder zou er veel rommel in de tuin verbrand zijn en ook enkele burens hadden mogelijk nog een en ander meegenomen. Een partij Delfts aardewerk werd opgekocht door de firma J.G. Kuiper & zn., gevestigd aan de Haagdijk. De kist met schilderijen en tekeningen die op zolder stond, belandde uiteindelijk bij Joop van der Muren zelf. Hij betaalde er enkele guldens voor.²⁵¹

Van der Muren hield er een turbulente levensstijl op na. Gedurende de crisisjaren maakte hij, samen met Servaas (Faas) Dames (een buurjongen van Barend den Houter) en de huis- en decoratieschilder John de Graaf, die in de nabijgelegen Burgemeester Passtoorsstraat woonde, deel uit van een beruchte 'kwajongensclub', die zich toelegde op allerlei duistere zaken zoals illegale sigarettenhandel en botersmokkel. Daarnaast had hij een eigen schildersbedrijfje aan de Raadhuisstraat en later aan de Prinses Julianastraat, maar dat liep slecht. Toen de schulden in de loop van 1939 te ver opliepen, liet hij zich, kort voor Barend den Houter uit de Werfstraat vertrok, failliet verklaren.²⁵²

Het duurde niet lang voordat Van der Muren, eenmaal in bezit van de kist met schilderijen, ertoe overging om vrijwel de gehele verzameling te verkopen aan zijn vriend John de Graaf. De Graaf was goed bekend in de Bredase schilderswereld. Vanuit zijn geboorteplaats Oudenbosch, waar hij werkzaam was als fotograaf, vertrok hij in 1928 naar Breda. Toen bleek dat er in de fotografie niet veel te verdienen viel, werd hij huisschilder, maar daarnaast vestigde hij zich ook als kunst- en decoratieschilder. Regelmatig bezocht hij het atelier van Petrus Schalk, de lijstenmaker-restaurateur, die de Van Goghs van Kees Mouwen had hersteld. Hij raakte goed bevriend met Schalk en via hem kwam hij ook in contact met andere kunstschilders, waaronder Jan Strube. De Graaf was een talentvol schilder, maar hij had het economisch tij niet mee. Om het hoofd boven water te houden, probeerde hij wanneer zich een mogelijkheid aandeed ook in de kunsthandel zijn slag te slaan. In 1938 had hij met succes de twee schilderijtjes van Mevrouw Overman doorverkocht aan Adrianus Marijnissen. Toen hij een jaar later via Joop van der Muren de beschikking kreeg over honderden tekeningen en schilderijen, besloot hij opnieuw contact op te nemen met de belastingambtenaar.

John de Graaf verkocht de collectie 'in kleine partijen'. Pas aan het eind van 1948 had Marijnissen, die zelf ook kunstschilder was en in het schuurtje achter zijn huis aan de Prins Hendrikstraat een atelier had ingericht, de gehele verzameling in handen, met uitzondering van 'acht stukken', die nog in bezit van De Graaf waren. Over de herkomst tastte hij echter in het duister: 'In 1939 heb ik daar reeds achteraan gezeten, doch zonder resultaat. Alleen bij een voddendoer aan de Bavelshelaan heb ik nog een olieverfje ontdekt. Ook had ik Den Houter, die toen nog in leven was, eens naar de herkomst van de verzameling moeten vragen. Maar ja, eerlijk gezegd, bezat ik toen slechts nog maar een klein gedeelte van de verzameling en wilde ik toen liever geen slapende mensen wakker maken. Daar staat tegenover dat juist het beetje dat ik nagevraagd heb, mij al duur te staan kwam. Had ik niets nagevraagd, dan had de verzameling na een tijdsverloop van enige maanden, mij vermoedelijk voor f 25,- in handen gevallen'.²⁵³

Barend Willem den Houter overleed op 6 juni 1940. Volgens het notulenboek van de kerkenraad der Nederlands Hervormde gemeente in Ginneken en Bavel wilde 'een zekere Joh. Braaksma rechten doen gelden op diens kleine erfenis'. Johannes Braaksma was Barends voormalige collega. Samen hadden ze enkele jaren gewerkt bij juwelier de Zwaan en in die periode zocht Braaksma hem regelmatig op. Hij kende de tekeningen en schilderijen, die op zolder lagen. Hij was er meerdere malen geweest. Barendje zei dan 'zoek er maar een paar uit', maar Braaksma had er geen interesse in. Omdat de diaken van het Burgerlijk Ambt bestuur van oordeel was dat 'met de erfenis althans eerst de begrafenis bekostigd moest worden', schoot er uiteindelijk niet veel meer over. Een druivenschaartje, wat borden en een theelepeltje is al wat er bij de familie Braaksma nog rest van Barend Den Houter.

Willem van der Zwaan, die in de jaren dertig een aantal malen bij Den Houter op bezoek was geweest, wist zich van een kist met tekeningen en schilderijen niets te herinneren. Pas toen hij aan het begin van de

oorlog in gezelschap van zijn vriend Ad Haagh een bezoek bracht aan Marijnissen werd hem een kijkje in de kist gegund.

Marijnissen hield zijn vondst gedurende de oorlogsjaren buiten de publiciteit, maar hij probeerde al wel enkele werken te verkopen. Een van de eerste die bij hem op bezoek kwam was Willem van der Zwaan. Omdat hij als goudsmid tijdens de bezetting geen werk kon vinden, was hij op advies van zijn vader bij de Bredase kunstenaar Dio Rovers in de leer gegaan om zich te bekwamen in het tekenen. Hij raakte geïnteresseerd in kunst en toen hij op zekere dag van zijn vriend Ad Haagh te horen kreeg dat er op de Prins Hendrikstraat een man woonde die Van Goghs had, besloten ze er samen heen te gaan. Niet om iets te kopen, maar uit nieuwgierigheid. Volgens Van der Zwaan opende Marijnissen met een zekere plechtigheid een grote houten kist, die hij in het midden van de kamer had opgesteld. Hij herinnerde zich veel ongesigeneerde aquarellen, voornamelijk afbeeldingen van bloemen, 'luchtig geschilderd, het zag er mooi uit'.²⁵⁴

Om ook in contact te komen met meer serieuze gegadigden, benaderde Marijnissen de Amsterdamse bankier Ubbo Feenstra, die hij in een uitvoerige brief inlichtte over zijn aanwinst. Feenstra kwam eind 1942 naar Breda, sprak daar met Marijnissen en nam bij zijn vertrek enkele schilderijen mee naar Amsterdam. Hij zou zich inspannen om erkenning te verkrijgen voor de collectie en in ruil daarvoor bood Marijnissen hem 50 % van de opbrengst. Feenstra ging voortvarend aan de slag. Al na enkele weken kwam het bericht dat hij gesproken had met Hendrik Bremmer, die hem onmiddellijk waarschuwde voor mogelijke vervalsingen. Weliswaar had de mededeling dat het om onbekend Brabants werk ging Bremmers interesse gewekt, maar toen hij de schilderijen eenmaal onder ogen kreeg, reageerde hij resoluut afwijzend: 'misschien is het wel een Vincent die het schilderde, maar niet Van Gogh.' Bij de firma Huinck en Scherjon in Amsterdam kwam men tot een soortgelijke conclusie: 'Groote van Gogh kenners', schreef Feenstra aan Marijnissen, 'Zij hebben mij zeer vriendelijk ontvangen, lieten zelfs eenige echte uit die tijd zien en ik moet bekennen dat het wel sterker en krachtiger werk was dan wat ik bracht'. Nadat ook de gerenommeerde kunsthandelaar Eilus van Wisselingh zich negatief over de collectie had uitgelaten, gaf Feenstra de moed op: 'Het spijt me voor U nog meer dan voor mijzelf. Helaas. Soms denk ik nog wel eens of dat kinderportretje nog iets zou kunnen zijn. Misschien zou ik dat later nog eens kunnen proberen. U moest als het mogelijk is, toch eens een onderzoek naar die kist en erfenis instellen. Misschien zou dat nog eenige klaarheid brengen'.

Marijnissen liet zich door Feenstra's sombere berichten niet uit het veld slaan. Hij geloofde in zijn collectie en dat kwam tot uiting in de vraagprijs. Zo probeerde hij in 1943 een schilderij van een spitter te slijten aan de achttienjarige medische student Jan Smits uit Dongen voor maar liefst tienduizend gulden. Smits verzocht de directeur van het gemeentemuseum in Den Haag, Dr. H.E. van Gelder om een expertise, maar Marijnissen weigerde het schilderij ter beoordeling af te staan, waardoor de koop uiteindelijk niet door ging.²⁵⁵

Toch was Marijnissen niet onsuccesvol in zijn streven enthousiasme op te wekken bij potentiële kopers. Nog tijdens de oorlog wist hij de jonge avonturier en globetrotter Piet de Korte, die bij hem om de hoek in de Strijenlaan woonde, ervan te overtuigen dat hij een schat van wereldformaat in huis had. De Korte, in de ban geraakt door de mysterieuze herkomstgeschiedenis, zag ongekende mogelijkheden en toonde zich in de jaren die volgden een toegewijde compagnon, die geen mogelijkheid onbenut liet om erkenning van de collectie te bewerkstelligen. Zelf kocht hij ook een aantal schilderijen, evenals zijn broer Hubertus.

Na de oorlog intensiverde Marijnissen zijn pogingen om de verzameling aan de man te brengen. Zo verkocht hij enkele werken aan de kunst- en antiekverzamelaar Dr. Johannes Bauwens, rector van het Lyceum in Den Bosch en tevens bestuursvoorzitter van het Bisschoppelijk Museum aldaar. Ook de priester Alphons Melsen, die Frans, Latijn en meetkunde doceerde op het klein seminarie IJpelaan aan de Beukenlaan, behoorde tot Marijnissens eerste klanten, net als de commissienair John Terwijn uit de naburige Valkenierslaan en Lambertus Rombout, die een sigarenwinkel had op de Karrestraat. Opvallend is dat Melsen zich net als De Korte na verloop van tijd opwierp als belangenbehartiger van Marijnissen. Dat gold evenzeer voor de banketbakker en decoratieschilder Nicolaas Petrus Dekkers, die vanaf 1907 tot 1914 in Breda woonde, maar zich daarna met zijn gezin in Amsterdam had gevestigd. Na de oorlog, toen hij de

pensioengerechtigde leeftijd had bereikt, gaf Dekkers zich uit als kunsthistoricus en trad hij gedurende vele jaren op als zaakwaarnemer voor Marijnissen.²⁵⁶

In het voorjaar van 1947 meldde ook Ubbo Feenstra zich weer. Hij had een aantal schilderijen, waaronder enkele 'koppen' en 'een herfstlaantje met boerenkar', laten zien aan de Duitse kunsthistoricus Hugo Munsterberg. Munsterberg, woonde al sinds 1935 in Amerika en toonde zich bereid de schilderijen in de Verenigde Staten onder de aandacht te brengen van 'ernstige kopers', maar Marijnissen en De Korte zagen er weinig in: 'Zou 't uiteindelijk niet beter zijn als den heer Munsterberg voorlopig alleen maar foto's meenam', schreven ze aan Feenstra.

Veel hadden alle inspanningen tot op dat moment niet opgeleverd. Ruim zeven jaar na zijn 'ontdekking' zat Marijnissen nog altijd met het leeuwendeel van zijn verzameling thuis. Om zijn bezit te gelde te maken was het noodzakelijk dat de werken door gerenommeerde kunstexperts erkend zouden worden als echte Van Goghs. Hij ontkwam er niet aan. In de herfst van 1947 zocht Marijnissen contact met het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Al in 1930 had ir. Vincent Willem van Gogh zijn hele collectie ondergebracht bij het Stedelijk Museum in Amsterdam. Behalve uit praktische overwegingen - nagenoeg de hele verzameling lag opgeslagen in een onverwarmd vertrek in zijn woning te Laren - gebeurde dat vooral op aanraden van zijn vrouw Josina Wibaut, die van mening was dat de collectie toegankelijk moest zijn voor het publiek.²⁵⁷ Na de oorlog kwam de leiding van het Stedelijk Museum in handen van directeur Willem Sandberg - van oorsprong grafisch vormgever - en conservator Hans Jaffé, die kunsthistoricus was en zich vooral in Van Gogh verdiept had. Sandberg was een man van de praktijk. Voor het uitzetten van de kunsthistorische beleidslijnen vertrouwde hij volledig op zijn conservator. In 1947 ontvouwde Jaffé een plan, waarvan de Van Gogh-collectie de kern vormde en vanaf dat moment fungeerde de in het museum aanwezige bruiklenen van Van Gogh als spil, waaromheen de werken van zowel zijn voorgangers als zijn navolgers, de expressionisten uit de twintigste eeuw, gegroepeerd zouden worden.²⁵⁸

De nieuwe koers was juist ingezet, toen Marijnissen het Museum benaderde. Jaffé reageerde onmiddellijk. Op 11 november 1947 reisde hij naar Breda om de collectie te inspecteren. Enkele weken later stuurde hij een brief, waarin hij zijn dank uitsprak voor het vriendelijk onthaal en 'de wonderlijke indrukken', die hij tijdens het bezoek had opgedaan: 'Binnen niet al te lange tijd hoop ik nog even met de heer Sandberg bij U te komen om mijn indrukken te verdiepen en om de heer Sandberg de kans te geven van het uitzonderlijk geheel ook een indruk te krijgen'. Begin 1948 bezocht Jaffé Marijnissen andermaal, dit keer in gezelschap van Sandberg. Men overwoog een aantal werken voor nader onderzoek over te brengen naar Amsterdam, maar over de voorwaarden werd nog niets afgesproken. In juni 1947 bood Nicolaas Dekkers zijn diensten aan. Hij had van Marijnissen een brief ontvangen met enige vragen 'in verband met de loop der onderhandelingen' en vroeg Jaffé om een onderhoud, alvorens naar Breda te vertrekken.²⁵⁹ Uiteindelijk werd besloten drie schilderijen naar Amsterdam te brengen, te weten een 'mansportret (Theo)?', 'brabantse Ven' en een 'Drents schuurtje'. Later werden daar nog enkele werken aan toegevoegd. Eind augustus 1947 waren in totaal tien werken uit de Marijnissen-collectie aanwezig in het Stedelijk Museum te Amsterdam.²⁶⁰

Het onderzoek werd uitbesteed aan de meest vooraanstaande Van Gogh-expert van dat moment, Maurits (Mau) Michel van Dantzig: 'Wij hebben hier een paar interessante twijfelgevallen Van Gogh', schreef Sanberg op 12 augustus 1948 aan Van Dantzig, 'Zoudt U, wanneer U van vakantie terug bent, eens willen komen kijken?'.²⁶¹ Na een bezoek aan Breda besloot Van Dantzig zich in eerste instantie te concentreren op de tien schilderijen die zich reeds in Amsterdam bevonden. Hij zou ze vergelijken 'met een achttal onomstotelijk echte uit het museum bezit'. Op 10 oktober 1948 schreef hij aan Marijnissen: 'Ik schat dat ongeveer een vierde van de arbeid nodig voor dit vooronderzoek nu achter de rug is. Pas nadat het geheel gedaan is - wat denklijk nog wel een goede week zal duren - kan ik een oordeel geven. Het enige wat ik zou durven zeggen, is, dat de kans van echtheid eerder groeiende is; maar dat is nog verre van een zekerheid'. Aan het eind van zijn brief deed Van Dantsig een dringend beroep op Marijnissen om alles wat hij tot dan toe over de herkomst had verteld nog eens op schrift te stellen: 's.v.p. de geschiedenis zo uitvoerig en nauwkeurig mogelijk nog eens schrijven. Dit om zoveel mogelijk vast te leggen, wat eventueel later eens kan worden nagevraagd'.²⁶²

Overigens verzuimde Van Dantzig niet om ook de integriteit van Marijnissen zelf te onderzoeken. In Breda liet hij navragen hoe het zat met zijn betrouwbaarheid. Uit het verslag van de anonieme zegsman valt enige twijfel te bespeuren: 'Ik kan U niet garanderen dat de herkomst van de schilderijen voor 100% solide is. Vóór de oorlog was zulks wel het geval, doch er is de laatste jaren zoveel gebeurd. Genoemde Heer doet al reeds jaren aan kopiëren van schilderijen. Ik kan mij echter niet voorstellen dat hij er zich toe zou durven lenen, om b.v. gestolen of op onfaire wijze verkregen stukken te verhandelen. Als ambtenaar (assistent van de buitendienst der belastingen) staat hij m.i. niet ongunstig bekend, doch hoe hij met schilderijen steeds heeft gehandeld kan ik niet beoordelen'. Na de mededeling dat Marijnissen afkomstig was uit een slagersfamilie, volgde de conclusie: 'Solvabel acht ik hem wel, tot op zekere hoogte natuurlijk'.

Marijnissen stelde ondertussen alles in het werk om Van Dantzig te voorzien van de nodige gegevens. Tot tweemaal toe schreef hij een uitvoerig verslag waarin alle relevante informatie over de herkomst van zijn verzameling werd opgeleefd. Hij vroeg hij bij de gemeenten Breda en Steenberghe om nadere inlichtingen aangaande Barend Willem den Houter en diens familie en deed zijn uiterste best op alle vragen die hem werden voorgelegd een antwoord te vinden. Het leek allemaal goed te gaan. Van Dantzig stuurde hem op 20 oktober 1948 een hoopgevende brief: 'Hiermede kan ik u tot mijn genoegen mededelen, dat wij tot dusverre het onderzoek tot een positief einde hebben gebracht.' Hij hield echter nog een slag om de arm. Zo wilde hij de tien werken van Marijnissen nog vergelijken met 'enkele vroege stukken uit andere collecties'. Hij twijfelde voornamelijk aan de echtheid van de handtekeningen. Tot slot liet hij weten de complete collectie, circa 250 werken, 'nu toch wel graag bij mij thuis te hebben, om het geheel in alle rust te kunnen bestuderen'.²⁶³

Marijnissen reageerde opgetogen. Op verzoek van Van Dantzig verklaarde hij schriftelijk dat er door hem geen signaturen waren toegevoegd of signaturen waren veranderd. Een zelfde verklaring legde hij voor aan John de Graaf en Joop van der Muren en ook zij voorzagen het document van hun handtekening. Over het voorstel om de hele collectie over te brengen naar Amsterdam hoefde hij niet lang na te denken. Alles ging naar het Stedelijk Museum, met uitzondering van enkele werken die verkocht waren aan Dr. Johannes Bouwens en Alphons van Melsen: 'welke stukken ik ook gaarne zou inbrengen. [Omdat] deze niet voor Zondag a.s. bij mij worden gebracht, zou ik U beleefd willen verzoeken, mij hiervan uitstel te geven tot einde volgende week'.²⁶⁴ Marijnissen stelde een lijst op van de schilderijen en voorzag alle tekeningen aan de achterzijde van zijn naam en een nummer. Op 3 december 1948 ontving hij van Van Dantzig een brief met de mededeling dat de zending, die door een auto van het Stedelijk Museum was opgehaald, daar 'in goede orde' was aangekomen: 'Het is een omvangrijke collectie en ik vrees dat het nog wel heel veel tijd zal kosten voor alles ernstig bekeken is. Met de Heren Sandberg en Jaffé ben ik overeengekomen de zaak in het Museum te laten, het is te veel om mee naar huis te nemen: daar ontbreekt de ruimte om het overzichtelijk uit te stallen. Voorlopig heb ik een flinke ruimte daarvoor in het Museum'.²⁶⁵

Van Dantzig ging voortvarend te werk. Alle werken werden gefotografeerd en geheel tegen de verwachting in kwam hij, na eerst overleg te hebben gevoerd met Sandberg, Jaffé en ir. van Gogh, al op 20 december 1948 met een voorlopige uitslag: 'Wij zijn er van overtuigd dat een vrij groot aantal van de tekeningen en schilderijen zeker niet van Van Gogh zijn', zo luidde het oordeel. Een aantal papiersoorten was pas na 1900 gefabriceerd en bovendien bestond de vrees dat alle handtekeningen vals waren. Niettemin bleven er enkele werken over die een uitvoeriger onderzoek rechtvaardigden. De drie meest belovende waren: *Drents hutje*, *Stilleven met bloemen in pot* en *Landschap met bomen*. Van Dantzig wilde er 'chemisch en/of natuurkundig onderzoek' op laten verrichten en vroeg daarvoor Marijnissens toestemming: 'U ziet de zaak is verre van eenvoudig. Om U niet al te eenzijdig in te lichten, wil ik U nog melden, dat mijn mening misschien nog wel de meest "optimistische" is op dit moment. De andere heren twijfelen in het algemeen nog meer dan ik'.²⁶⁶

Marijnissen reageerde enigszins teleurgesteld, maar liet de moed niet zakken. Hij vroeg zich af hoe de schilderijen en vooral de tekeningen de tocht naar Amsterdam hadden doorstaan en wilde op kort termijn zelf ook eens komen kijken: 'Aan een Zaterdag of Zondag, geven mijn vriend de Korte en ik de voorkeur, aangezien wij beide ambtenaren zijn, die niet anders dan met verlofdagen over hun tijd kunnen beschikken. Dat U verder de zaak zo serieus mogelijk onderzoekt, vinden wij fijn, dat is immers in ons beider belang. Vandaar dat ik ook graag mijn volle toestemming geef voor een chemisch en of natuurkundig onderzoek. Ook al zou er desnoods een tot op den draad uiteen gerafeld moeten worden, zou ik daarvoor mijn

toestemming verlenen, alleen zou ik dan willen verzoeken, neem s.v.pl. niet een van de mooiste daarvoor'.²⁶⁷

Er volgde een langdurig onderzoek. Van Dantzig zag zich geconfronteerd met een enorme hoeveelheid werken van zeer uiteenlopende aard. Een 'zeer grote puzzle', noemde hij het zelf, waarover hij graag de mening van collega's vernam. Al in januari 1949 ging hij te raden bij de Belgische Van Gogh-expert Mark Edo Tralbaut, die met de nodige omzichtigheid reageerde. Hij vroeg zich af of een verslag van zijn bevindingen moest dienen als richtsnoer bij eventuele aan- of verkoop dan wel bestemd was voor publicatie: 'Welke is de juiste datum waarop zulk een rapport moet ingeleverd worden?'²⁶⁸ Van Dantzig antwoordde dat hij het werk had aangenomen op voorwaarde dat hem alle tijd zou worden gegund, 'er is dus geen limiet'. Aan een publicatie werd nog niet gedacht: 'Hoewel ik er al heel veel uren aan besteedde is die puzzle verre van opgelost, zelfs niet voor mezelf, laat staan in zodanige vorm dat ik er mee naar buiten durf te komen... En toch geloof ik; zij het met alle voorzichtigheid geuit, dat er zowel echte als stukken van andere hand bij zijn. Dat maakt het juist zo moeilijk. Er is in die collectie van een 70 tal schilderijtjes en een paar honderd tekeningen geen lijn: het m.i. zeer waarschijnlijke loopt dooreen met het m.i. onmogelijke; en dan nog bovendien teveel en m.i. valse signaturen! Hoewel ik heel graag Uw oordeel over het geheel zou vernemen, interesseert [mij] misschien nog het meest het baby-portret en de 2 landschappen. Het waarschijnlijkst lijkt het mij, dat er werkelijk enige (hoeveel weet ik nog niet) echte Van Goghs bijeengegaard zijn tesamen met andere schilders, waaronder zelfs zeer verdienstelijke; dat voorts op een kwaad uur iemand maar kriskras "Vincent" erop heeft gezet'.²⁶⁹

Dat Marijnissen zijn collectie uit handen had gegeven, betekende overigens niet dat hij thuis passief de resultaten van het onderzoek afwachtte. Toen Nicolaas Dekkers in februari 1949 informeerde naar de Bredase schilder Gerard Achterberg en zijn rol als mogelijke 'Van Gogh-imitator', reisde Marijnissen met Piet de Korte onmiddellijk naar Den Haag, waar Achterberg woonde: 'Hij is een beschaafd en voorkomend man van ongeveer 75 jaar oud', schreef Marijnissen aan Dekkers. 'Hij maakt m.i. goed werk, doch geenszins in de geest van v. Gogh. Bij zijn schilderijen welke hij nog bezit, zie ik dan ook geen overeenkomst met die van de verzameling. Op onze vraag of hij vroeger wel eens v. Goghs had geïmiteerd, verklaarde hij zonder omwegen, dat hij dat nimmer gedaan heeft, aangezien v. Gogh hem nooit bijzonder heeft aangetrokken. Hopende dat U van Dantzig met deze gegevens naar believe kunt inlichten, je vriend A. Marijnissen'.²⁷⁰

In de navolgende weken werd het stil. Nadere berichten over de voortgang van het onderzoek bleven uit en Marijnissen begon ongeduldig te worden. Begin april 1947 ging Nicolaas Dekkers op zijn verzoek naar het Stedelijk Museum om poolshoogte te nemen. 'Ik verneem dat U zich ongerust maakt over het tempo van het onderzoek', schreef Jaffé in zijn hoedanigheid als waarnemend directeur aan Marijnissen, 'maar meen toch U even gerust te moeten stellen met de verzekering, dat de heer van Dantzig en wij met man en macht aan het geval bezig zijn'.²⁷¹ Marijnissen nam er genoegen mee. Er was hem gezegd dat het onderzoek vijf à zes maanden in beslag zou nemen en 'zolang deze termijn niet is verstreken, is er m.i. niet de minste reden om ongeduldig te worden'.²⁷²

Een maand later raakte de zaak plotseling in een stroomversnelling door een aantal opmerkelijke perspublicaties, die het tijdefinitief zouden keren. Op 25 mei 1949 verscheen *Het Parool* met de kop: 'Jhr. Sandberg dient klacht in over 4 valse Van Goghs'. Het betrof geen werken van Marijnissen, maar schilderijen uit de Franse tijd, te weten: '*Zelfportret bij kaarslicht*', door De la Faille echt verklaard en verkocht aan de Amerikaanse filmmagnaat Goetz, een *zelfportret met cowboyhoed* in bezit van de schilder Nico Eekman en door Bremmer tot Van Gogh bestempeld, een *Slaapkamer te Arles* en een landschap. Dat Sandberg zich bij de officier van justitie beklagde over vier valse Van Goghs was op zichzelf al bijzonder, maar het vervolg van het artikel wekte zo mogelijk nog meer verbazing: 'Vier gevallen uit vele honderden. Zonder overdrijving: honderden. In Aug. 1948 werd aan het Stedelijk Museum bijv. ter beoordeling aangeboden een map met enige honderden tekeningen z.g. door Van Gogh en een tachtigtal schilderijen, alle uit de vroegste 'Van Gogh'-periode. De heer M.M. van Dantzig, door het gemeentebestuur als expert aan de staf van het museum toegevoegd, heeft deze collectie onderzocht en is na een grondige vergelijking tot deze conclusie gekomen: alles vals. Sommige waren met het bewuste doel tot misleiding gesigineerd: 'Vincent', andere waren ongesigineerd en ter goeder trouw door onbekende amateurs gemaakt, die nooit er van gedroomd zullen hebben, dat iemand ze nog eens tot Van Goghs zou bevorderen. Maar het resultaat:

vals en volkomen waardeloos. Dit was ook onze indruk, toen wij indertijd toevallig deze collectie zagen – en er over moesten zwijgen, omdat het onderzoek nog gaande was. Slechte stuntelige werken, die de naam van Van Gogh belasteren'.²⁷³ Alle kranten namen het nieuws over, vaak gelardeerd met sensationele details en bouté uitspraken. In dagblad Trouw bijvoorbeeld, sprak Sandberg over 'Van Gogh-fabrieken' in het zuiden van het land 'waarin bij wijze van spreken aan de lopende band schilderijen worden gemaakt, die van de handtekening Vincent worden voorzien en dan te koop aangeboden'.²⁷⁴

Marijnissen moet geschokt zijn geweest, maar schriftelijke reacties van zijn hand ontbreken. Piet de Korte liet zijn verontwaardiging wel blijken: 'Moeilijk kan ik me indenken dat deze wijze van doen uw goedkeuring wegdraagt', schreef hij op 29 mei 1949 aan Jaffé: 'Eenige weken geleden, had ik een telefoongesprek met de heer van Dantzig. Hij vroeg me toen of ik er accoord mee ging, dat er enige publicaties in de pers zouden verschijnen. Hierop heb ik toen geantwoord, dat dit in geen geval onze goedkeuring zou krijgen. Nu krijgen wij een quasi wetenschappelijke afbraak te slikken, die we, gezien ons te goeder trouw handelen, toch niet verdiend hebben'.²⁷⁵

Opvallend was overigens dat onmiddellijk na het verschijnen van alle geruchtmakende publicaties, ook Dr. Mark Edo Tralbout plotseling zijn standpunt aangaande de Marijnissen-collectie kenbaar maakte. Op 31 mei 1949 schreef hij aan Sandberg: 'Waarde vriend, Tot mijn grote voldoening lees ik in de kranten het bemoedigende bericht van uw even kordaat als akkuraat ingrijpen. Nu U de kat de bel hebt aangeboden heb ik gemeend niet langer te mogen wachten met mijn oordeel over de stukken. Naar mijn mening kan geen enkele daarvan aan Vincent van Gogh worden toegeschreven. Ik zie niet in waar een markante karaktertrek of typische penseelstreek van den kunstenaar tot uiting is gekomen'.²⁷⁶ Enkele dagen later ontving Van Dantzig een soortgelijke brief van Tralbout: 'Waarde heer Van Dantzig, met genoegen heb ik vastgesteld dat U eens en voor goed de strijd hebt aangeboden tegen de vervalsers van het werk van Vincent van Gogh. Het spijt me dat ik tot nog toe niet de nodige tijd heb gevonden om een omstandig rapport op te stellen. Dat ik nog niet eerder mijn bevindingen heb teruggezonden is grotendeels te wijten aan het feit, dat geen enkel van al deze werken ook maar van verre iets te maken heeft met Van Gogh'.²⁷⁷

Na aanleiding van alle publiciteit deed Nicolaas Dekkers op 20 juni 1949 nog een beroep op Hendrik Bremmer. Hij verzocht hem om een persoonlijk onderhoud in verband met 'de affaire van Vincent van Gogh welke zooveel zand in de pers heeft doen opwaaien' en benadrukte dat het ging om 'een collectie (van Goghs) van zeer groot belang, wel de grootste in Nederland'.²⁷⁸ Ook de priester-docent Alphons Melsen kwam in actie na de golf van negatieve publiciteit. Op 15 juli 1949 sprak hij met Van Dantzig over de kwestie. Hij vroeg Van Dantzig, die een studie voorbereidde over Van Gogh, om ook enkele werken uit de Marijnissen-collectie 'als reproductie' in zijn toekomstige publicatie op te nemen: 'Waar het U gaat om de kunst en om de naam van Vincent van Gogh hoog te houden, zal dat voor U geen bezwaar zijn. De heer Marijnissen is echter maar matig enthousiast over bepaalde publicaties, welke links en rechts in de pers circuleren, en die het doen voorkomen, dat hun bron bij de directie van het Stedelijk Museum ligt. Zo ligt het Parool voor me van 25 Mei 1949, waarin op minder prettige wijze een uitlating voorkomt, die pijnlijk is voor de heer Marijnissen. In het licht van deze publicatie (en andere!) begrijpt U waarschijnlijk de reactie van het telefoongesprek met de heer de Korte.(sic) Dergelijke publicaties zijn allerm minst ter zake dienende en vertroebelen de goede verstandhouding'.²⁷⁹

De inspanningen van Melsen en Dekkers, al hun goede bedoelingen ten spijt, bleken tevergeefs. Op 20 juli 1949, twee maanden na publicatie van het geruchtmakende *Parool*-artikel, kwam het Stedelijk Museum met haar eindoordeel. Het was kort, niet meer dan twee regels op een klein velletje, ondertekend door Jaffé: 'Na ernstig onderzoek en na verschillende specialisten gehoord te hebben, zijn wij met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid tot de conclusie gekomen, dat geen hunner voldoende kenmerken van de hand van Van Gogh vertoont. Begin volgende week doe ik u de stukken weer toekomen'.²⁸⁰

In zijn reactie zei Marijnissen de uitslag teleurstellend te vinden, 'niet tegenstaande ik na de courantenberichten van Mei j.l. niet anders mocht verwachten'. Met een deskundig en uitgebreid rapport had hij genoeg genomen, 'doch dit korte briefje, hoewel zeer correct gesteld, bevredigd mijn gevoelens ten opzichte van de verzameling niet. Welke factoren uiteindelijk tot deze conclusie hebben geleid, en die ruim acht maanden lang de commissie van onderzoek hebben geboeid, kan ik hieruit niet omvatten'. In een laatste poging de zaak nog ten goede te keren, stelde hij Jaffé voor zijn verzameling in het Stedelijk

Museum te exposeren om zo 'meerdere lichtpunten van kenners en liefhebbers uit 't volk' te verkrijgen. Marijnissen besprak het plan tijdens een bezoek aan het Stedelijk Museum op 3 augustus 1949, maar vond geen gehoor.²⁸¹

Begin november 1949 gloorde er nog enige hoop bij Marijnissen toen Van Dantzig met het verzoek kwam om enige van zijn schilderijen te mogen bestuderen. In verband met zijn voorgenomen publicatie over Vincent van Gogh wilde hij een viertal werken nader onderzoeken, waaronder *de hut*. Al in een eerder stadium had hij een röntgenfoto laten maken van dit doekje en die vervolgens vergeleken met een röntge-opname van het schilderij *de twee aardappelrooisters* uit de collectie van het Stedelijk Museum: 'Het is mijn bedoeling mijn boek met één of meer van Uw stukken uit te breiden. Het liefst zou ik de stukken spoedig ontvangen en bij voorkeur thuis'.²⁸²

Marijnissen liet de schilderijen door zijn zwager M.W. van Lieshout, afleveren in Amsterdam, maar hoorde vervolgens lange tijd niets meer.²⁸³ Nadat bijna een jaar verstreken was, verzocht hij Van Dantzig om de werken weer aan Van Lieshout mee terug te geven 'aangezien de belangstelling voor onze schilderijen-verzameling groter blijkt te zijn, dan wij zelf vermoedden'.²⁸⁴ De brief was mede ondertekend door Piet de Korte, die ondanks alle tegenslagen de hoop op financieel succes nog niet had opgegeven. Dat gold trouwens ook voor Nicolaas Dekkers, wellicht de meest stoutmoedige van het hele gezelschap.

Dekkers had een plan bedacht om de hele collectie te verkopen aan de gemeente Amsterdam. Op 20 december 1950 nam hij hierover contact op met Jaffé. De zaak was 'van zeer groot belang', zo schreef hij: 'zowel voor onze stad Amsterdam (zakelijk) als wel cultureel voor het Stedelijk Museum afzonderlijk. Het komt mij voor dat groote financieele belangen voor beide partijen op het spel staan'.²⁸⁵ Ook Sandberg ontving een brief van Dekkers, waarin de kwestie op een zo mogelijk nog gewichtiger toon werd aangesneden: 'Mijnheer A. Marijnissen is wel genegen genoemde collectie voor Nederland te willen behouden. Ik zelf zou het zeer jammer vinden als zoo'n hoge kunstwaarde voor ons land mocht verloren gaan. Volgens de heer Marijnissen en mijzelf luidt het plan van verkoop aldus: De gemeente Amsterdam koopt volgens contract de geheele collectie schilderijen en teekeningen. De collectie gaat naar verschillende tentoonstellingen hoofdzakelijk mijns inziens naar Amerika en daarna naar verschillende hoofdsteden van Europa en uit deze bron van inkomsten kan dan de gemeente Amsterdam de collectie ruimschoots koopen. Ik zelf draag de meening dat exposities in Amerika wel zooveel dollars opleverd dat hierdoor deviezen ontstaan zeer ten voordeele der stad'.²⁸⁶ Nadat Dekkers ook het gemeentebestuur van Amsterdam schriftelijk op de hoogte had gesteld van zijn plannen, volgde er een korzelig briefje van Jaffé: 'U zult zich herinneren, dat ik U gevraagd had het plan op papier te zetten. Het verzoek om een onderhoud met het Gemeente Bestuur, zonder dat tevoren schriftelijke plannen aanwezig zijn, acht ik geheel overbodig'.²⁸⁷ Op 29 januari 1951 maakte Sandberg resoluut een einde aan Dekkers' exercitie: 'Hoezeer wij U aanbod ook waarderen, ik moet tot mijn spijt mededelen, dat het ons, na langdurig overleg, niet mogelijk is gebleken hierop verder in te gaan'.²⁸⁸

Dat Marijnissen zo langzamerhand de moed had opgegeven, bleek toen Van Dantzig hem de gedeeltelijke ontwerp tekst van zijn boek toezond. Dat gebeurde op 5 maart 1951, vijf weken na het debacle van Dekkers. 'Bijgaand zend ik U volgens belofte het deel dat Uw collectie min of meer aangaat. Gaarne zal ik binnen circa een maand van U horen wat U van een en ander vindt'.²⁸⁹ Van Dantzig kreeg echter geen antwoord. Pas toen hij na ruim acht maanden zijn manuscript weer terugvroeg, volgde er een reactie.²⁹⁰ Marijnissen verexcuseerde zich. Hij had weinig tijd gehad en vond het een 'moeilijk leesbaar concept': 'Bovendien heeft de dubieuze uitspraak op mijn verzameling in 1949, mijn kunstgevoelens en ambities daarvoor in niet geringe mate afgekoeld, zodat ook de lust om deze stof grondig door te nemen, mij ontbrak'. Toch had Marijnissen zich wel degelijk verdiept in de materie. De door Van Dantzig ontwikkelde methode om middels een puntentelling voor afzonderlijke kenmerken als techniek, kleur, compositie ect. tot een objectieve beoordeling te komen, vond hij 'steengoed' voorzover het de hoofdpunten betrof, 'doch in de toekenning der punten bij een expertise-stelling kan m.i. veel muziek ondergebracht worden. Dit systeem doet mij denken aan een vergelijkend examen, waarin niet zelden, naar believe met de candidaat wordt omgesprongen'. Marijnissens cynisme was begrijpelijk. Om een schilderij tot een echte Van Gogh te kunnen verklaren, moest het aantal punten dat op grond van Van Dantzigs zogenaamde pictology-methode aan het werk werd toegekend, minstens 75% bedragen van het maximaal mogelijke aantal. Marijnissen stelde Van Dantzig voor om zijn systeem eens toe te passen op de Van Goghs in 't Kröller-Müller

Museum: 'Ik vrees dat er verschillende hun vereiste aantal punten niet zullen halen om te kunnen slagen'.²⁹¹

In zijn reactie ontkende Van Dantzig dat laatste. Hij had 'vele originele stukken uit het Kröller museum en uit het Stedelijk' laten testen en er was er niet één bij die minder dan 75% scoorde: 'Gezien de controle die al op mijn werk, ook door twijfelaars, werd uitgeoefend, geloof ik dat het toets der critiek kan weerstaan. Het spijt mij slechts, dat U, die ik voor objectiever dan de meeste eigenaars heb gehouden, op uw subjectief standpunt blijft staan'.²⁹² Marijnissen beantwoordde de brief zelf niet, maar liet het over aan Piet de Korte, die nogmaals wees op de ouderdom van het linnen en de verf: 'Wij vroegen ons af, wie kreeg 't in die tijd in z'n hoofd om Vincent te vervalsen? Hij was in Nederland toch totaal onbekend. Waarom frommelde men in die tijd een hele verzameling valse v. Goghs in een kist op zolder? De bedoeling zou dan toch geweest zijn om ze te verkopen. Waarom signeerde men dan sommige mooie stukken niet en kleine prulletjes met perspectivische fouten wel? De Korte herinnerde zich een 'leraar M.O. tekenen', die nog voor het uitbreken van de oorlog de collectie bij Marijnissen had gezien en toen opmerkte: 'Meneer, 't zijn allemaal echte Van Goghs! Maar voor U dat erkend krijgt, zullen vele kenners en niet-kenners over de vloer geweest zijn'.²⁹³

Van Dantzig schreef een uitvoerige reactie op De Korte's relaas, maar op diens meest kritische vragen - wie de mogelijke vervalsers waren en welke motieven zij hadden - bleef hij het antwoord schuldig. Wel stelde hij voor om 'het beste stuk uit Uw verzameling' te exposeren in het Stedelijk Museum naast een erkend werk.²⁹⁴ Marijnissen en De Korte gingen er niet op in.

Het Boek van Van Dantzig verscheen in 1953 onder de titel *Vincent?* Van alle werken uit Marijnissens verzameling was alleen het *Hutje* erin opgenomen. Het had voor Van Dantzig niet de karakteristieken van een vervalsing, maar op grond van de pictology-methode haalde het toch een onvoldoende: 46 %.²⁹⁵

Vincent?

Ondanks alle tegenslagen en negatieve publiciteit slaagde Marijnissen er uiteindelijk toch in om zijn collectie middels een expositie aan het publiek te tonen. Van 5 juli tot en met 31 augustus 1952 vond een verkooptentoonstelling plaats in Kunstzaal Den Deyl, gelegen aan de Zuidrand van het Mastbos bij Breda. 29 van de beste werken uit de verzameling werden daar gepresenteerd, onder de titel 'keuze uit een collectie schilderijen, aquarellen en tekeningen, afkomstig uit een Bredase boedel vermoedelijk daterend uit het einde der negentiende eeuw, waarvan een gedeelte is gesigeneerd: *Vincent!*'. Initiatiefnemer was Huub van Deyl, die in de jaren dertig naast zijn restaurant in het bos een kunstzaaltje had ingericht, dat onder andere dienst deed als vaste expositieruimte voor leden van de Bredase kunstkring. De tentoonstelling in 1952 vond plaats in het kader van de feestelijkheden ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van de stad Breda en kon volgens de catalogus 'een belangrijke bijdrage vormen tot de kennis van de ontwikkelingsgang van een groot schilder òf tot lering strekken omtrent het raffinement waarmede vervalsers te werk kunnen gaan'.

De belangstelling was enorm, ook van de pers. Bijna alle kranten rakelden de geschiedenis van de 'oude eenzelve' Barend den Houter en van het door Van Dantzig verrichte onderzoek weer op.²⁹⁶ Sceptis overheerste in de commentaren, alhoewel men wel waardeerde dat nu ook het grote publiek in de gelegenheid was zichzelf een oordeel te vormen, maar voor het overige leek de hele publiciteitsgolf een milde herhaling van wat zich enkele jaren eerder had afgespeeld. Toch voltrok zich tijdens de zomermaanden een memorabele gebeurtenis in Kunstzaal Den Deyl, die aanvankelijk verborgen bleef voor de pers. Een van de bezoekers van de expositie, Anna Marie Smak, meende de werken te herkennen en zorgde daarmee voor een onverwachte wending in de herkomstgeschiedenis van de collectie.

Smak beweerde met stelligheid dat niet Vincent van Gogh de maker was van diverse schilderijen en aquarellen, maar ene mevrouw Willemina Everdina Vincent, bij wie ze van 1916 tot 1922 als huishoudster had gewerkt. Willemina Vincent was de dochter van de burgemeester van Haaksbergen, Johannes Marianus Vincent. Ze had vanaf oktober 1901 een jaar aan de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag

gestudeerd en sindsdien schilderde en aquarelleerde ze uit liefhebberij in de trant van de Haagse School. Haar moeder was al in 1899 overleden en toen haar vader in 1914, na een ambtsperiode van 39 jaar het burgemeesterschap neerlegde, verhuisde ze samen met hem naar het dorpje Hees bij Nijmegen. Vader en dochter betrokken een chique villa aan de Wolfkuilseweg, 'Huize Klambir Lima', maar al na korte tijd bleek dat Johannes Vincent niet te handhaven was. Hij werd krankzinnig en belandde op 2 maart 1916 in het Elisabeth Gasthuis te Deventer. Toen hij na exact negen maanden, op 2 december 1916, weer naar huis terugkeerde, besloot Willemina dat er hulp moest komen. Ze nam mejuffrouw Smak in dienst.

Anna Marie Smak werd op 18 mei 1880 geboren te Dordrecht. Al op jonge leeftijd verloor ze haar ouders en werd ze samen met haar twee jongere broertjes ondergebracht in het Dordts weeshuis. Pas in 1902, ze was toen 22 jaar oud, verliet ze Dordrecht. Na eerst anderhalf jaar in Haamstede te hebben gewerkt als bewaarschoolhouderes, vertrok ze in 1904 naar Steenbergen, waar ze Jacoba den Houter, de oudste zuster van Barend den Houter, leerde kennen. Anne Marie Smak, die op hetzelfde adres stond ingeschreven als Jacoba Den Houter, leek haar plaats in Steenbergen gevonden te hebben, maar toen Jacoba zich begin oktober 1913 in Breda vestigde, besloot ze haar te volgen. Van 27 januari 1915 tot haar vertrek naar Nijmegen op 7 december 1916 woonde ze samen met Jacoba op de Valkenierslaan 19 in het Ginneken, naast Barend en Neeltje den Houter, die op nummer 17 woonden.

De periode dat Anna Marie Smak in dienst was bij dienst bij de familie Vincent in Nijmegen besloeg ruim zes jaar. Willemina Vincent overleed op 6 mei 1922 aan een nierontsteking. Haar vader leefde toen nog. In Willemina's nalatenschap bevonden zich talloze waardepapieren, waaronder pandbrieven van verschillende hypotheekbanken, obligaties en aandelen van Afrikaanse en vooral Russische spoorwegmaatschappijen, documenten die later ook in de boedel van Barend den Houter werden aangetroffen. Op 16 december 1922, een half jaar na de dood van Willemina Vincent, overleed ook Jacoba den Houter. Ze stierf aan baarmoederhalskanker. Opvallend is dat Jacoba op het moment van overlijden, samen met haar vroegere huisgenote Anna Maria Smak, in Huize Klambir Lima te Hees verbleef.

Huib van Deijl was van dit alles natuurlijk niet op de hoogte toen hij in de zomer van 1952 Anna Marie Smak ontmoette. Wel stelde hij onmiddellijk een onderzoek in. Hij informeerde bij de burgemeesters van Hees en Haaksbergen naar nadere bijzonderheden aangaande de familie Vincent en bracht eind 1952, samen met Marijnissen een bezoek aan mejuffrouw Smak, die toen inmiddels in Den Haag woonde.

Al snel ontstond bij Van Deijl het gevoel 'een ontdekking van mogelijk kunsthistorisch belang' te hebben gedaan en om die reden nam hij op 18 januari 1953 contact op met de publicist Jos de Gruijter. Een week eerder was er in *Het Vaderland* een artikel van De Ruijter verschenen over aanwinsten van het Amsterdams Prentenkabinet, waarin een bemerking voorkwam over met 'Vincent' gesigioneerde tekeningen die ten onrechte op Van Goghs naam waren gesteld. Naar aanleiding van deze publicatie besloot van Deijl De Gruijter in vertrouwen te nemen. Hij vertelde hem onomwonden dat er volgens inlichtingen van de gemeente Nijmegen een verband bestond 'tussen Mej. Vincent en Mej. Den Houter' en dat Willemina bovendien ook broers had, die mogelijk geschilderd hadden: 'Bij een bezoek aan Mevr. Smak werden mij diverse studies, aquarellen en tekeningen getoond, die de overtuiging gaven, dat inderdaad een deel van het in Den Deijl geëxposeerde werk aan Wilhelmina (sic) Vincent toe te schrijven is, doch dat de voorletter W. van de signatuur door overschildering of op andere wijze verwijderd is'. Van Deijl benadrukte dat het dit gold voor slechts een deel van de tentoongestelde werken: 'Van een ander deel wordt de toeschrijving moeilijker. Dat is beslist niet van Wilhelmina (sic) Vincent. Mogelijk is B. den Houter, toen hij eenmaal in het bezit van de studies van W. Vincent was, gaan verzamelen en heeft [hij] andere werken toegevoegd'. Aan het eind van zijn brief vroeg Van Deijl nog eens uitdrukkelijk om 'bij een eventuele publicatie alle sensatie in verbande met de tegenwoordige eigenaar van de Bredasche collectie' te vermijden. De Gruyter deed evenwel niets met de hem aangereikte informatie. Een publicatie van zijn hand bleef uit.

Wel verscheen op 11 april 1953 een artikel in het *Algemeen Handelsblad* onder de kop 'Bredase Van Gogh vals', waarin gemeld werd dat de te Breda geëxposeerde werken zouden zijn gemaakt door Willemina Vincent, een onbekende schilderes uit Hees bij Nijmegen. Haar voormalige huishoudster mejuffrouw Smak zou de expositie bezocht hebben met 'een geheimzinnige rol papier' onder haar arm: 'tekeningen van hetzelfde genre als de tentoongestelde, alle ondertekend met W. Vincent. Zonder aarzelen wees mej. Smak 27 van de 29 geëxposeerde werken aan en verklaarde dat deze van de hand van mej. Vincent waren'

Van Deijl beklagde zich over dit artikel, 'hetwelk nogal tamelijk buiten de feiten staat', bij Jos de Gruijter. 'Nu komt het mij voor dat dit door eenige publicatie van Uw zijde had kunnen worden voorkomen', schreef hij. Vier maanden later kwam het antwoord: 'Om in de toekomst moeilijkheden op te lossen zou ik U willen verwijzen naar Dr. M.E. Tralbaut. Alle juiste gegevens zouden dan aan het op te richten v.Gogh-Seminarie komen'.

Het Seminarie van Tralbaut zou er nooit komen. Van Deijl borg de documenten en correspondentie aangaande de tentoonstelling op en liet de zaak zes jaar lang rusten. Pas in 1959 stuurde hij zijn materiaal naar Joop Joosten, een medewerker van het Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie (RKD). Nadrukkelijk stelde hij, dat hetgeen aan W. Vincent kon worden toegeschreven, voornamelijk bestond uit aquarellen van mindere kwaliteit en dat deze aquarellen géén onderdeel uitmaakte van de 29 destijds geëxposeerde werken. Joosten hoopte 'spoedig tot het publiceren van een en ander over te gaan', maar dat bleek een loze belofte. Drie jaar lang bleef het stil. Pas op 6 oktober 1962 refereerde Joosten terloops aan de kwestie in een interview met *De Telegraaf*. Aanleiding voor het bewuste artikel was de negatieve beoordeling door medewerkers van het RKD van een vermeende Van Gogh in bezit van schoenmaker Kees Janssen uit Oisterwijk. Het portret van een *Man met rode kiel* werd door Joosten toegeschreven aan Willemina Vincent: 'We zijn al een tien jaar op de hoogte van de schilderijen, die een mevrouw Vincent uit Nijmegen indertijd geschilderd. Zij leefde in dezelfde tijd, tekende ook [met] Vincent, maar had verder een volkomen andere stijl van werken. Op een tentoonstelling in Breda ben ik een tien jaar geleden heel wat van haar schilderijen tegengekomen. Ik heb zelfs reproducties. Toen ik het schilderij van de heer Janssen daarmee vergeleek, zag ik direct de overeenkomst, dezelfde opvatting, dezelfde stijl. Het móest een mevrouw Vincent zijn'.²⁹⁷ Bij navraag in juli 2003 ontkende Joop Joosten de expositie in Breda ooit te hebben bezocht.²⁹⁸

Joop Joosten, Mau van Dantzig, Hans Jaffé, Mark Tralbaut, Willem Sandberg, ze wisten het niet. Ze twijfelden en bleven dat hun leven lang doen. Nog in december 1983 schreef Jaffé: 'I examined thruly the 8 drawings which we allready examined in 1947, then owned by Mr. Marijnissen. The child-portrait of probably his illegitimated child with the features of van Gogh himself - especially the eyes - is in my opinion absolutely by van Gogh'. Van Dantzig komt de eer toe een objectievere beoordeling te hebben nagestreefd met zijn pictology-methode, maar ook hij wist niet te overtuigen toen hij *het hutje* van Marijnissen, waarin hij zo lang had geloofd, op grond van zijn eigen puntenstelsel afwees. Het had voor hem niet de kenmerken van een vervalsing, beweerde hij, maar de moed om het aan van Gogh toe te schrijven, ontbrak.

De suggestie dat het werk van Vincent van Gogh aan het begin van de vorige eeuw zou zijn verscheurd, vervalst en versjacherd heeft door de jaren heen steeds gevoelens van ongemak en nervositeit veroorzaakt, hetgeen natuurlijk begrijpelijk is. Het is moeilijk om onder ogen te zien dat een groot deel van het oeuvre van Nederlands beroemdste kunstschilder verkwanseld is door een combinatie van geldzucht en gebrek aan goede smaak. Couvreur, Van der Muren en De Graaf konden zich daarbij beroepen op de noodzaak om in tijden van crisis het hoofd boven water te houden, maar toch waren ook zij, net als alle andere betrokkenen, op de eerste plaats opportunisten, mensen die de gelegenheid te baat namen om hun slag te slaan, hetgeen overigens een bepaalde mate van bevlogenheid en kunstliefde niet uitsluit. Daar komt nog bij dat, vanaf het moment dat de hele geschiedenis rond de Bredase Kisten in de openbaarheid kwam, zich een zekere magie meester maakte van het grote publiek. Weliswaar kon men bij de eerste krantenpublicaties uit 1911, gedomineerd door de anekdotische verhalen rond de schilderachtige figuur van Jan Couvreur, nog glimlachend de schouders ophalen, al snel bleek dat vondsten uit Breda, eenmaal in de publiciteit, niet zomaar verloren gingen.

Van Gogh's reputatie bereikte in de jaren twintig en dertig een ongekennde hoogte en de gevestigde kunstwereld zag zich in die periode keer op keer geconfronteerd met nieuwe al dan niet vervalste Van Goghs, mogelijk afkomstig uit Breda. De 'ontdekking' van de kist bij Barend den Houter verhief de magie tot mythische proporties. Nederlands meest vooraanstaande kunstexperts bogen zich over de collectie en bleken aanvankelijk niet in staat een eensluidend oordeel te vellen. Pas na jaren van twijfel en tegenstrijdige onderzoeksresultaten kwam het schoorvoetend tot een afwijzing, maar de povere

argumentatie waarop die afwijzing was gebaseerd, miste elke overtuigingskracht, waardoor de mythe bleef voortleven.

Na de expositie in kunstzaal den Deyl en de daarop volgende 'onthullingen' omtrent Willemina Vincent brak er iets bij Marijnissen. Hij liet de hoop dat zijn collectie ooit nog door het establishment zou worden geaccepteerd varen en begon zijn schilderijen, tekeningen en aquarellen te verkopen aan de hoogst biedende, hetgeen hem wonderwel afging. De magie van Van Gogh, die aan de werken beklifd scheen, bleek nog lang niet uitgewerkt. Integendeel. Geld, prestige, maatschappelijk aanzien en wetenschappelijke status hadden al sinds de dagen van Couvreur de appreciatie van Van Gogh is sterke mate beïnvloed en dat was nog steeds het geval. Kunstexperts, verzamelaars, voddendoers en vervalsers, bij alle betrokkenen veroorzaakte het bezit van Van Gogh telkens weer gevoelens van opwinding en spanning. Allemaal werden ze – soms zelfs in letterlijke zin – gek van Van Gogh.

Dat de mythe rond Van Gogh tot op de dag van vandaag in stand is gebleven, is mede het gevolg van de passieve houding van de betrokken experts aangaande de herkomst- en verspreidingsgeschiedenis van diens werk. Het is onbegrijpelijk dat autoriteiten als Van Dantzig en Jaffé niet ingingen op de kritische vragen van Piet de Korte over de motieven van mogelijke vervalsers, dat ze de opmerkingen van Huub van Deyl over de diversiteit van de collectie eenvoudigweg negeerden. Het waren navelstaarders. Hun oordeel was enkel gebaseerd op stijlanalyse. Ze keken alleen maar naar de werken, maar ze verzuimden de herkomst te bestuderen. Als ze dat wel hadden gedaan, waren ze erachter gekomen dat Marijnissen en Van Deijl op de goede weg waren toen ze informeerden naar de persoon van Barend Willem den Houter. Dan hadden ze geweten dat Barend Willem den Houter de neef was van Barend den Houter, de vermogende graanhandelaar uit Leiden, dat deze oom Barend den Houter de huisbaas was van moeder van Gogh.²⁹⁹ Dan waren ze 'na ernstig onderzoek en na verschillende specialisten gehoord te hebben, met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid' wellicht tot een andere conclusie gekomen.

Dr. C.A.T.M. Wouters

Breda 23 juli 2003

¹ Brief 198, 7 of 8 januari 1882, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, Den Haag 1990, 489.

² Dr. Mark Edo Tralbaut, Ds.em. J.P. Scholte-van Houten, 'Rond Vincent's leven en werk. Deel I. Over de vader van Vincent van Gogh', in: *Brabantia*, 8e jaargang, nrs.11-12, Nov.-Dec. 1959, 276.

³ Brief Lies van Gogh aan Jo Bongers, 7 maart 1886, VGM, b 3553 V / 1984.

⁴ Herman Dirven, 'De kunsthandelaar Vincent van Gogh', in: *Hage*, 7e jaargang, nr.19, juli 1977.

⁵ Brief Theo van Gogh aan Lies van Gogh, 28 december 1885, VGM, b 904 V / 1962

⁶ Brief 559, begin februari 1886, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, Den Haag 1990, 1437-1440.

⁷ Brief 560, ca. 3 februari 1886, Idem, 1440-1443.

⁸ Brief 561, eerste helft februari 1886, Idem, 1443-1446.

⁹ Brief 560, ca. 3 februari 1886, Idem, 1442.

¹⁰ Brief 563, ca. half februari 1886, Idem, 1449-1451.

¹¹ Brieven 564 en 565, Idem, 1451-1456.

¹² Brief 565, ca. 15-17 februari 1886, Idem, 1454-1456 (citaat); Heemkundekring Nuenen, Arch. kerkeraad Nuenen, inv.nr. 23, *Lidmatenboek der Nederduits Hervormde Gemeente Nuenen 1884-1947* (diaken Gerardus Huizing); Van Gogh documentatiecentrum Nuenen, *Notariële boedelbeschrijving n.a.v. het overlijden van Ds. Theodorus van Gogh (tuinier Adriaan Rijken, landbouwer Gerardus Huizing)*.

¹³ Brief 567, ca. 18 februari 1886, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, Den Haag 1990, 1458-1459.

¹⁴ Brief 570, ca. 1 maart 1886, Idem 1465.

¹⁵ Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam, 1979, 788-790; Jan Philipsen, *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1880 door burgemeester en wethouders uitgebracht aan den gemeenteraad, Breda 1881*, 3-4; Alex Laenen 'De opkomst van de Katholieke Arbeidersbeweging in

Breda 1895-1908' in: Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom", Deel XLV, jaargang 1992, 2-4.

¹⁶ P. Kuijlaars, Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1886 door burgemeester en wethouders uitgebracht aan den gemeenteraad, Breda 1887, 1, 32-33, 66, 74-85, 94-97, 146-147.

¹⁷ Arch. Kadaster Breda, Openbare Registers Hypotheken 4, deel 685, nr. 35; SAB, II-25 (Openbare Werken Breda), kadastrale leggers, 1882 ev., artikelnrs. 2020 en 3346; In het bevolkingsregister van Breda stond Smits ingeschreven als 'huisknecht': SAB, Bevolkingsregister Breda 1880-1889, deel 2, blad 78; In de geboorte aangiften van zijn kinderen stond hij tussen 1873 en 1882 steeds als 'dagloner' vermeld: SAB, Register van geboorten Breda.

¹⁸ SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, zevende jaargang, 1883, 88, 120; Bij de geboorte aangifte van zijn zoon Josephus Lambertus op 3 maart 1882 werd nog het adres Akkerstraat 17 opgegeven: SAB, Register van geboorten Breda; SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv.nr. 2689, 'Register der Patentschuldigen 1882/83 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', art.340 en 2050; Idem, inv.nr. 2690, 1883/84, art.1019 en 2281.

¹⁹ SAB, III-157 (Concordia), inv.nr. 5, Notulen bestuursvergadering van de 'Vereeniging Concordia', 8 juli 1882 en 24 juli 1882.

²⁰ BBM, Nieuwe Bredasche Almanak voor het jaar onzes heeren Jesus Christus 1886, 160; Idem voor het jaar 1887, 162; SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 2690, 'Register der Patentschuldigen 1883/84 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', art. 1019 en 2281; Idem, inv.nr. 2691, 1884/85, art. 2434 en 2439; Idem, inv.nr. 2692, 1885/86, art. 101 en 1167.

²¹ SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, negende jaargang, 1887, 47, 138; SAB, Bevolkingsregister Breda 1880-1889, deel 2, blad 78 (Smits); Idem, deel 5, blad 95 (Van Bisselick); Idem, III-50 (Notarieel Archief), inv.nr. 77 (Notaris Kuypers), akten 119 en 120 (Van Bisselick-Eckhardt), 20 juni 1892; Arch. Kadaster Breda, Openbare Registers Hypotheken 4, deel 685, nr. 35.

²² SAB, Collectie bouwtekeningen Breda 1866-1902, Nieuwe Ginnekenstraat 42, 'Hoek Nieuwe Ginnekenstraat, Sectie A, No. 1955, H.C. Smits'.

²³ SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, negende jaargang, 1887, 47, 138; SAB, Bevolkingsregister Breda 1880-1889, deel 2, blad 28; Arch. Kadaster Breda, Openbare Registers Hypotheken 4, deel 685, nr. 35.

²⁴ SAB, Bevolkingsregister Breda 1880-1889, deel 2, blad 28; Jack van Hoek, 'Cor van Gogh', in: De Drijehornickels, Heemkundekring Nuenen, jaargang 8, nr. 2, september 1999, 35; Jack van Hoek, 'Nuenen of Parijs. De lokalisatie en datering van twee schilderijen van Van Gogh herzien - deel 1', in: De Drijehornickels, jaargang 3, nr. 4, decemer 1994, noot 8, 79; Idem, 'deel 2', in: De Drijehornickels, jaargang 4, nr. 1, mei 1995, 22.

²⁵ SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv.nr. 2693, 'Register der Patentschuldigen 1886/87 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', art. 110 en 1195; Idem, inv.nr. 2694, 1887/88, art. 113, 341 (citaat) en 1196.

²⁶ 'Bekendmaking Burgemeester en Wethouders', in: Bredasche Courant 20 mei 1886, vp (citaat); BBM, Bredasche Almanak voor het jaar onzes heeren Jesus Christus 1887, 135.

²⁷ SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, negende jaargang, 1887, 51, 138; Idem, Bevolkingsregister Breda 1880-1889, deel 2, blad 75 (Willem Henderson); Idem, deel 9, blad 82 (Sparo); Idem, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv.nr. 2693, 'Register der Patentschuldigen 1886/87 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', art. 2448; Idem, inv.nr. 2694, 1887/88, art.1197; SAB, Register van geboorten Breda, Wilhelmina Gerardina Catharina Henderson, 27 november 1860.

²⁸ Brief Theo van Gogh aan Anna van Gogh-Carbentus, 22 maart 1887, VGM, b 904 V / 1962

²⁹ Arch. Ton de Brouwer Nuenen, Stamboom familie Begemann; Jack van Hoek, 'Nuenen of Parijs. De lokalisatie en datering van twee schilderijen van Van Gogh herzien - deel 1', in: De Drijehornickels, Heemkundekring Nuenen, jaargang 3, nr. 4, decemer 1994, 76-79.

³⁰ De drie zusters waren de enigen van het gezin Begemann die op dat moment nog in het aan de pastorie grenzende huis *Nuneville* woonden. Hun broer Jacobus Lodewijk (roepnaam Louis), was ouderling van de Nederduits Hervormde gemeente en tevens eigenaar van een Weverij gelegen aan het Eeneind te Nuenen. Er zijn verschillende versies over hetgeen geschiedde met Vincents boedel. Volgens de Nuenenaar J.J. Roelants lagen de spullen opgeslagen op de zolder van Begemanns weverij. Toen Louis Begemann in een

brief aan moeder Van Gogh vroeg wat hij er mee moest doen, zou zij geantwoord hebben dat hij alles mocht vernietigen indien hij de ruimte zelf nodig had: Mark Edo Tralbaut, Van Goghiana, deel. 9, Antwerpen 1974; Volgens Mr. Benno J. Stokvis lagen Vincents spullen nog in het atelier bij koster Johannes Schafrat. Een van de zusters Begemann had ze op verzoek van Moeder van Gogh in een kist gepakt en 'naar timmerman Schrauer te Breda geëxpeditieerd'. Een groot doek 'ploegende ossen voorstellende' paste echter niet in de kist: 'De heer Begemann schreef dit aan Mevr. van Gogh; het antwoord luidde: "Houd dat in godsnaam voor jezelf." Aldus geschiedde en het stuk is later voor vijftig gulden van de hand gegaan': Mr. Benno J. Stokvis, Nasporingen omtrent Vincent van Gogh in Brabant, Amsterdam 1926, 27.

³¹ Brief Anna van Gogh-Carventus aan Theo van Gogh, 20 juni 1887, VGM, b 2274 V / 1982 (citaten); Interview Foekje van Beek-de Jong, 27 februari 2003 (Joan van Houten).

³² Citaat uit Theo's brief aan Vincent in: Brief 575, zomer 1887, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), De brieven van Vincent van Gogh, Den Haag 1990, 1472.

³³ Zie: brief 632, 21 juni 1888, Idem, 1584.

³⁴ SAB, Bevolkingsregister Breda 1880-1889, deel 22, blad 75 (Henderson); Idem, deel 9, blad 82 (Sparo); Brief Margaretha Meyboom aan Wil van Gogh, 19 april 1885, Collectie Kiviet; Op 17 september 1888 verkocht Smits zijn huizen aan Maurits van Achterberg: Arch. Kadaster Breda, Openbare Registers Hypotheken 4, deel 685, nr. 35; SAB, II-25 (Openbare Werken Breda), kadastrale leggers, 1882 ev., artikelnrs. 3346 (citaat), 3869 en 3889; Achterbergs jongere broer, de vendumeester Frederik Achterberg, vestigde zich in *het Witte Huis*: SAB, Bevolkingsregister Breda 1880-1889, deel 18, blad 165; Idem, deel 21, blad 110; Idem, 1890-1899, deel 13, blad 14; Smits keerde na zijn verblijf in Rotterdam op 27 november 1889 weer terug. Hij vestigde zich in Princenhage en bleef handelen in onroerend goed: GAR, Bevolkingsregister Rotterdam 1880-1889; SAB, Bevolkingsregister Princenhage 1880-1889, deel 1, blad 11; Idem, 1890-1899, deel 1a, blad 27; Idem, III-50 (Notarieel Archief), inv.nr. 140 (Notaris Verschraage), akte 102 30 juli 1889; Idem, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv.nr. 2695, 'Register der Patentschuldigen 1888/89 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', art. 118 en 1173 (Smits); Idem, inv.nr. 2696, 1889/90, art. 1191 (Achterberg).

³⁵ Kort na de verhuizing informeerde Margaretha Meyboom, een vriendin van Wil, naar de nieuwe woning: "Donderdagavond 25 Apr. Zeg Wil waar is de Haagdijk? Hebben we die samen niet langs gelopen en komt hij niet als je doorloopt op Prinsenhage uit? Dat moet je nu eens vertellen wil je? Wat genoeglijk dat je nu goed en wel over zijt' :Brief Margaretha Meyboom aan Wil van Gogh, 19 april 1885, Collectie Kiviet; In een brief van Wil is sprake van 'Dat monikenklooster achter ons': Brief Wil van Gogh aan Jo van Gogh-Bonger, 29 juli 1889, VGM, b 2932 V / 1982; Zie ook: Gerard Otten, De straten van Breda, Breda 1988, 54-55.

³⁶ Brief 632, 21 juni 1888, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), De brieven van Vincent van Gogh, Den Haag 1990, 1586.

³⁷ SAB, Adresboek Breda Ginneken Princenhage Teteringen, negende jaargang, 1887, 88; Idem, Bevolkingsregister Breda 1860-1869, deel 6, blad 72; Idem 1870-1879, deel 7, blad 89; Idem 1880-1889, deel 7, blad 79; Idem 1890-1899, deel 1, blad 122; Idem 1900-1918, deel 8, blad 125; Idem I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv nr. 2692, 'Register der Patentschuldigen 1885/86 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', B 61/2; Idem, inv.nr. 2693, 1886/87, B 61/2; Idem, inv.nr. 2694, 1887/88, B61/2; Idem, inv.nrs. 2695 t/m 2700, 1888-1894, A77; Het pand Ginnekenstraat 87 was een van de panden van 'het Fort', bereikbaar door een poort naast nr. 109, waar de zaak van V.d. Waal en later de Zuid-Nederlandse Eiermijn (een onderdeel Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond) was gevestigd. Tegenwoordig zijn beide panden samengetrokken en bieden onderdak aan een kledingzaak; Gerard Otten, De straten van Breda, Breda 1988, 49.

³⁸ Interview Jan Couvreur, in: 'Stadgenoten met bijzondere herinneringen aan Van Goghs', Bredasche Courant, 28 maart 1953, tweede blad, 1 (citaat); Johanna van Gogh-Bonger suggereerde in haar 'Inleiding' bij de eerste uitgave van Vincents brieven in 1914, dat de kisten van Vincent al in mei 1886, tijdens de verhuizing van Nuenen naar Breda, bij Schrauwen in bewaring zouden zijn gegeven. Afgezien van de foute datering - de verhuizing vond eind maart 1886 plaats - is dit onwaarschijnlijk omdat Schrauwen pas in 1888 begon als ondernemer van verhuizingen: J. van Gogh-Bonger, Inleiding, in: Verzamelde brieven van Vincent van Gogh, antwerpen 1955 (vierde druk), XXXVI; Ook Mr. Benno J. Stokvis ging, onder verwijzing naar Bongers inleiding, uit van de veronderstelling dat Schrauwen de familie van Gogh van Nuenen naar Breda had verhuisd en dat bij die gelegenheid ook de kisten van Vincent werden

meegenomen. Hij beweerde bovendien dat niet alleen deze kisten, maar ook 'een groot deel van den inboedel der familie in bewaring [werd] gegeven': Mr. Benno J. Stokvis, *Nasporingen...*, 3-4; Dat de kisten van Vincent bij Schrauwen werden opgeslagen toen de Van Goghs van Nuenen naar Breda verhuisden, is een misverstand dat sinds de publicatie van Stokvis steeds weer de kop op steekt. Meest recentelijk in: Martha Op de Coul, *In search of Van Gogh's Nuenen studio: the Oldenzeel exhibitions of 1903*, in: *The Van Gogh Museum Journal* 2002, Amsterdam 2002, 107; Mogelijk baseerde Jo van Gogh-Bonger zich op een brief van Moeder van Gogh uit 1902/03. Deze brief bevatte de volgende passage: 'dat wij die uit Nunen kwamen, onder ongunstige omstandigheden om het werk van Vincent te beoordelen, misschien niet genoeg prijs hebben gesteld op de dingen die we vonden': Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 1902/03, VGM, b 1113 V / 1962; Ook in een schrijven van Cornelia Vos aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger wordt gesteld 'dat Moe uit Nunen gaande naar Breda bij een timmerman stukken in een kist van Vincent te bewaren had gegeven'. Het betrof hier een 'herinnering' van Willemina Catharina Gerardina Stricker-Carbentus, zuster van Anna van Gogh-Carbentus en moeder van Cornelia Vos: Brief Cornelia Vos aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 8 juni 1903, VGM, b 2580 V / 1982.

³⁹ Dat de werken niet meer in kisten bewaard werden, blijkt uit een brief van de Bredase advocaat Frans Eduart Pels Rijcken. Volgens dit schrijven had Schrauwen 'de boel het zolderluik uit naar beneden gegooit': Brief Mr. F.E. Pels Rijcken aan Mr. J.M. Jolles, 12 september 1904, VGM, b 1560 V / 1962.

⁴⁰ Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, Kort Geluk, *De briefwisseling tussen Theo van Gogh en Jo Bonger*, Amsterdam 1999, 21.

⁴¹ Brief 632, 21 juni 1888, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, Den Haag 1990, 1584.

⁴² Brief Cornelia Vos aan Johanna van Gogh-Bonger, 8 juni 1903, VGM, b 2580 V / 1982 (citaat); Mr. Benno J. Stokvis beweerde 'van welingelichte zijde' te hebben vernomen dat 'een van 's schilders jongere zusters sporen van houtworm' in de kisten had aangetroffen: Mr. Benno J. Stokvis, *Nasporingen ...*, noot 1, 3-4.

⁴³ Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, Kort Geluk..., 21, noot 63, 54.

⁴⁴ Brief Wil van Gogh aan Theo van Gogh, 19 oktober 1888, VGM, b 2275 V / 1982.

⁴⁵ Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh, 25 oktober 1888, VGM, b 2423 V / 1982; Tante Cornelia verbleef na de dood van haar man meerdere malen in Menton, waar ze logeerde in het Alexander Hotel: Herman Dirven, 'De kunsthandelaar Vincent van Gogh', in: *Hage*, 7e jaargang, nr.19, juli 1977, 30, 39; Pas eind april 1889 keerde tante Cornelia, na een bezoek aan Theo en Jo in Parijs, terug naar Princenhage: Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh, 21 januari 1889, VGM, b 2405 V / 1982; Brief Theo van Gogh aan Jo Bonger, 11 maart 1889, VGM, b 2046 V / 1982; Brief Jo Bonger aan Theo van Gogh, 14 maart 1889, VGM, b 4277 V / 1984; Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, Kort Geluk..., 26-27, noot 80.

⁴⁶ Brieven Wil van Gogh aan Theo van Gogh, 30 december 1888 en januari 1889, VGM, b 2276 V / 1982.

⁴⁷ Brief Theo van Gogh aan Lien en Wil van Gogh, 24 januari 1889, VGM, b 0919 V / 1962.

⁴⁸ Brief Wil van Gogh aan Theo van Gogh, januari 1889, VGM, b 2276 V / 1982.

⁴⁹ Brief Wil van Gogh aan Theo van Gogh, 30 december 1888, VGM, b 2276 V / 1982.

⁵⁰ Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh, 21 januari 1889, VGM, b 2405 V / 1982.

⁵¹ Brief Jo Bonger aan Theo van Gogh, 29 januari 1889, VGM, b 4258 V / 1984.

⁵² Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh, 1 februari 1889, VGM, b 2426 V / 1982.

⁵³ Brief Wil van Gogh aan Jo Bonger, 10 februari 1889, VGM, b 2396 V / 1982.

⁵⁴ Brief Theo van Gogh aan Jo Bonger, 22 februari 1889, VGM, b 2038 V / 1982.

⁵⁵ Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh, 22 februari 1889, VGM, b 2430 V / 1982.

⁵⁶ Brief Jo Bonger aan Theo van Gogh, 25 februari 1889, VGM, b 4269 V / 1984.

⁵⁷ Brief Theo van Gogh aan Jo Bonger, 1 maart 1890, VGM, b 2042 V / 1982.

⁵⁸ Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh, 28 februari 1889, VGM, b 4271 V / 1984; Brief Jo Bonger aan Theo van Gogh, 28 februari 1889, VGM, b 4270 V / 1984.

⁵⁹ Brief Joan van Houten aan Theo van Gogh, 6 maart 1889, VGM, b 1084 V / 1962.

⁶⁰ Brief Jo Bonger aan Theo van Gogh, 2 maart 1889, VGM, b 4272 V / 1984.

⁶¹ Brief Wil van Gogh aan Jo Bonger, 8 maart 1889, VGM, b 2397 V / 1982.

⁶² Brief Theo van Gogh aan Jo Bonger, 4 februari 1889, VGM, b 2007 V / 1982.

⁶³ Brief Wil van Gogh aan Jo van Gogh-Bonger, 29 juli 1889, VGM, b 2932 V / 1982.

-
- ⁶⁴ GAL, Bevolkingsregister Leiden 1890-1923, blad 3777 (Herengr. 100); Idem, blad 3755 (Herengr. 78); GAL, Adresboek Leiden 1891, 107; GAL, Nieuw Notarieel Archief, Notaris J.A.F. Coebergh, akten 27 februari 1895, nr. 12236; 5 november 1900, nr. 15932; 3 december 1900, nr. 15978; 18 mei 1901, nr. 16303; 13 juni 1901, nr. 16353; 17 juli 1901, nr. 16430; NA, Akten van Successie 1900, nrs. 90-91 (Barend den Houter).
- ⁶⁵ Brief Wil van Gogh aan Jo van Gogh-Bonger, 29 juli 1889, VGM, b 2932 V / 1982.
- ⁶⁶ Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh, 29 april 1889, VGM, b 2913 V / 1982; Brief Theo van Gogh aan Anna van Gogh-Carbentus, 29 augustus 1889, VGM, b 925 V / 1962.
- ⁶⁷ Brief Wil van Gogh aan Jo van Gogh-Bonger en Theo van Gogh, 13 september 1889, VGM, b 2931 V / 1982; Margaretha Meyboom had een langdurige relatie met Wils neef Paul Stricker. Paul Stricker was de zoon van Ds. Johannes Paulus Stricker en Willemina Catharina Gerardina Stricker-Carbentus.
- ⁶⁸ Brief Margaretha Meyboom aan Wil van Gogh, 1 oktober 1889, BM, collectie Kiviet.
- ⁶⁹ Brief Wil van Gogh aan Jo van Gogh-Bonger, 2 oktober 1889, VGM, b 2401 V / 1982.
- ⁷⁰ Brief Wil van Gogh aan Jo van Gogh-Bonger, 19 oktober 1889, VGM, b 2404 V / 1982.
- ⁷¹ Brief nr. 831, Vincent van Gogh aan Anna van Gogh-Carbentus, ca. 20 december 1889, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, Den Haag 1990, 1987.
- ⁷² Brief Anna van Gogh-Carbentus aan Theo van Gogh en Jo van Gogh-Bonger, december 1889, VGM, b 2858 V / 1982.
- ⁷³ Brief Wil van Gogh aan Theo van Gogh en Jo van Gogh-Bonger, 13 december 1889, VGM, b 2859 V / 1982; Wil bleef tot 9 februari in Parijs: Brief nr. 853, Theo van Gogh aan Vincent van Gogh, 9 februari 1890, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, Den Haag 1990, 2016-2017.
- ⁷⁴ Brief nr. 851, Vincent van Gogh aan Theo van Gogh, 2 februari 1890, Idem, 2013.
- ⁷⁵ Brief nr. 864, Vincent van Gogh aan Theo van Gogh, 29 of 30 april 1890, Idem, 2032-2033.
- ⁷⁶ Brief nr. 865, Vincent van Gogh aan Anna van Gogh-Carbentus en Wil van Gogh, 29 of 30 april 1890, Idem, 2034.
- ⁷⁷ Brieven nrs. 866 en 867 (citaat), Vincent van Gogh aan Theo van Gogh, 2 mei 1890 en 3 mei 1890, Idem, 2035-2038.
- ⁷⁸ Brief Joan van Houten aan Theo van Gogh, 31 juli 1890, VGM, b 1007 V / 1962.
- ⁷⁹ Brief Jo van Gogh-Bonger aan Theo van Gogh, 1 augustus 1890, VGM, b 2060 V / 1982 (citaat); Brief Dr. Paul Gachet aan Theo van Gogh, 27 juli 1890, VGM, b 3265 V / 1966.
- ⁸⁰ Brief Joan en Anna van Houten, Wil en Lies van Gogh aan Theo van Gogh, Augustus 1890, VGM, b 2217 VF / 1982.
- ⁸¹ Brief Theo van Gogh aan Lies van Gogh, 5 augustus 1890, in: E.H. du Quesne-Van Gogh, *Persoonlijke herinneringen aangaande een kunstenaar*, Baarn 1911, 97.
- ⁸² Brief Theo van Gogh aan Anna van Gogh-Carbentus, 16 september 1890, VGM, b 938 V / 1962 (citaat); Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, *Kort Geluk...*, 45-46.
- ⁸³ Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, *Kort Geluk...*, 46-49; Chris Stolwijk en Han Veenbos, *The account book of Theo van Gogh and Jo van Gogh-Bonger*, Amsterdam/Leiden 2002, 13.
- ⁸⁴ Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, *Kort Geluk...*, 49; Chris Stolwijk en Han Veenbos, *The account book...*, 13, 19.
- ⁸⁵ Andries had Theo tijdens de zomervakantie in van 1885 meegenomen naar zijn ouderlijk huis in Amsterdam. Bij die gelegenheid maakte Theo voor het eerst kennis met Jo Bonger: Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, *Kort Geluk...*, 13.
- ⁸⁶ Chris Stolwijk en Han Veenbos, *The account book...*, 24-27.
- ⁸⁷ Frederik van Eeden, 'Kunst. Vincent van Gogh', in: *De Nieuwe Gids*, 6e jaargang, 2e aflevering, december 1890, 263-270.
- ⁸⁸ Fred Leeman, *Van Goghs postume roem in de Lage Landen*, in: Gerrie Bleijenbergh, Stefan van Raaij (red.), *Vincent van Gogh en de moderne kunst: 1890-1914*, Amsterdam 1990, 162.
- ⁸⁹ Johan de Meester, 'Vincent van Gogh', in: *Algemeen Handelsblad*, 31 december 1890.
- ⁹⁰ Fred Leeman, *Van Goghs postume roem in de Lage Landen...*, 164-165.
- ⁹¹ Dagboek Jo van Gogh-Bonger, deel 4, 244, VGM, b 4550 V / 1986.
- ⁹² Jan Hulsker. 1889 'zijn naam, Vincent, is voor het nageslacht', in: Prof. Dr. B.J. Bouman, Prof. Mr. I.A. Diepenhorst (red.), *150 Jaar Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1963, 151-155.
- ⁹³ Dagboek Jo van Gogh-Bonger, deel 4, 244, VGM, b 4550 V / 1986.

-
- ⁹⁴ Jan Veth, 'Aantekeningen Schilderkunst', in: De Amsterdammer, 26 juli 1891.
- ⁹⁵ Fred Leeman, Van Goghs postume roem in de Lage Landen..., 166-167.
- ⁹⁶ Johan de Meester, 'Letteren en Kunst, Vincent I', in: Nieuwe Rotterdamsche Courant, 6 maart 1892; Idem, II, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 13 maart 1892.
- ⁹⁷ Jan Veth, 'J.V.', in: De Amsterdammer, 5 juni 1892.
- ⁹⁸ Dagboek Jo van Gogh-Bonger, deel 4, 246, VGM, b 4550 V / 1986.
- ⁹⁹ Brief Wil van Gogh aan Jo van Gogh-Bonger, 3 oktober 1892, VGM, b 2915 V / 1982;
- ¹⁰⁰ Chris Stolwijk en Han Veenenbos, The account book..., 46, 48.
- ¹⁰¹ HGA, Arch. Haagsche Kunstkring, Brief Hidde Nijland aan bestuur Haagsche Kunstkring, 12 februari 1895 (citaat); G, 'Vincent van Gogh', in: De Nederlandsche Spectator, 23 februari 1895; Over de herkomst van de collectie Hidde Nijland zie: Drs. R.J.M. Nelemans, 'De inhoud van de kisten'.
- ¹⁰² Brief nr. 815, Theo van Gogh aan Vincent van Gogh, 22 oktober 1889, in: Han van Crimpen, Monique Berends-Albert (red.), De brieven van Vincent van Gogh, Den Haag 1990, 1956-1957.
- ¹⁰³ Het dagboek is niet compleet. Verscheidene fragmenten zijn er uitgeknipt. Dagboek Jo van Gogh-Bonger, deel 4, 260 e.v., VGM, b 4550 V / 1986.
- ¹⁰⁴ Han van Crimpen en Jaqueline Boreel, Johan Cohen Gosschalk 1873-1912, Assen 1991, 11-15; Han van Crimpen, Inleiding, in: Leo Jansen en Jan Robert, Kort Geluk..., 49-50; Fred Leeman, Van Goghs postume roem in de Lage Landen..., 178.
- ¹⁰⁵ Brieven Johan Christiaan Oldenzeel aan Johanna van Gogh-Bonger, 3, 9, 18 en 21 november 1892, VGM, b 5377 V 1996 t/m b 5380 V 1996.
- ¹⁰⁶ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. F.E. Pels Rijcken, 1 september 1904, VGM, b 1560 V / 1962 (citaat); Brief Mr. F.E. Pels Rijcken aan Mr. J.M. Jolles, 12 september 1904, VGM, b 1560 V / 1962; SAB, Bevolkingsregister Breda 1900-1918, deel 17, blad 116 (Hanckar).
- ¹⁰⁷ 'Een kunstveiling langs de straat', in: Bredasche Courant, 12 mei 1911.
- ¹⁰⁸ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. F.E. Pels Rijcken, 1 september 1904, VGM, b 1560 V / 1962.
- ¹⁰⁹ SAB, Bevolkingsregister Breda 1890-1899, deel 8, blad 125; Idem, 1900-1918, deel 26, blad 4; Idem, Akten van geboorte Breda, Johannes Marinus Couvreur, 19 april 1882; Idem, Hendrika Josephina Couvreur, 30 juni 1902.
- ¹¹⁰ SAB, II 22 (Burgerlijk Armbestuur), inv.nr. 925, Registers houdende aantekening van bedelingen in natura, 1890-1928, fol. 1 en 16.
- ¹¹¹ SAB, Bevolkingsregister Breda, 1890-1899, deel 8, blad 125; Idem, deel 1, blad 70; Idem, 1900-1918, deel 26, blad 4; Idem, deel 18, blad 182; Idem, deel 36, blad 100; Idem, Akten van geboorte Breda, Cornelia Catharina, 5 januari 1901; Idem, Hendrika Josephina Couvreur, 30 juni 1902; Idem, Jeanette Adriana Couvreur, 29 november 1904; Idem, Akten van overlijden, Cornelia Catharina Couvreur, 20 februari 1902; Idem, Josephus Johannes Couvreur, 20 oktober 1907; Idem, Johannes Petrus Couvreur, 27 augustus 1910.
- ¹¹² SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 24, blad 202; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, vijftiende jaargang, 1902, 271; Brief Mr. F.E. Pels Rijcken aan Mr. J.M. Jolles, 14 april 1905, VGM, b 1560 V / 1962; Adrianus Schrauwen had in juni 1892 een verzoek ingediend om zijn zoon, die opgeroepen was voor de Nationale Militie 'in het genot van onbepaald verlof te stellen', aangezien hij van hem 'goede en vertrouwde diensten' had en omdat hij 'veel bijbrengt tot instandhouding der zaak, waarin velerzijds concurrentie wordt aangetroffen': SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv.nr. 423 'Registers van uitgaande missiven van de Raad en van Burgemeester(s) en Wethouders 1892', nr. 886, 13 juni 1892 (citaat); Idem, inv.nr. 284 'Ingekomen stukken bij de Raad en bij Burgemeester(s) en Wethouders 1892 januari-juni', nr. 3, 7 juni 1892; Schrauwen jr. kreeg onbepaald verlof, maar werd in juli 1894 alsnog opgeroepen: SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv.nr. 979 'Register van publicaties van Burgemeesters en Burgemeester en Wethouders 1894-1896', 11 juli 1894.
- ¹¹³ SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, zestiende jaargang, 1903, 101; Korte tijd later verhuisde Jan Couvreur met zijn gezin naar de Ginnekenstraat 54, gelegen in de poort naast zijn ouderlijk huis: SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, zeventiende jaargang, 1905, 106.
- ¹¹⁴ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. F.E. Pels Rijcken, 1 september 1904, VGM, b 1560 V / 1962 (citaten); In een interview uit 1953 verklaarde Jan Couvreur dat hij voor f 2,50- 'een kannetje, een potje en een tinnen liter' zou hebben gekocht van Schrauwen op voorwaarde dat hij 'die rommel' (de stapel tekeningen en schilderstukken) ook meenam, Interview J.C. Couvreur, in: 'Stadgenoten - met bijzondere herinneringen

aan Van Goghs', Bredasche Courant, 28 maart 1953; Opmerkelijk is dat in de geboorteakte van Couvreurs tweede zoon Jacobus Johannes, geboren op 5 augustus 1903, als beroep van de vader 'smid' staat vermeld: SAB, Akten van geboorte Breda, Jacobus Johannes Couvreur, 5 augustus 1903.

¹¹⁵ Interview Jan A. Couvreur, 16-12-2002; Interview J.C. Couvreur, in: 'Stadgenoten - met bijzondere herinneringen aan Van Goghs', Bredasche Courant, 28 maart 1953; Over de plaats waar Jan Couvreur de werken van Vincent zou hebben opgeslagen, is door de jaren heen druk gespeculeerd. Volgens de kunstschilder Jan Theuns had Couvreur een loods aan de Stallingsstraat 11: 'Drie oude heren en Vincent van Gogh', in: Dagblad De Stem, 18 februari 1950.; Volgens Anton Couvreur, de zoon van Jans broer Johannes Marinus, lag 'het magazijn van mijn vader en zijn broer aan de Bleekstraat' en woonde Marinus in 1903 met zijn gezin in de Stallingstraat: Peter de Leeuw, 'Van Goghs werk in de ramsj', De Stem, 30 maart 1990; Het gezin Couvreur woonde vanaf 1883 in de poort achter de Ginnekenstraat 109 (nieuwe nummering 68): SAB, III 95 (Arch. Parochie Maria Hemelvaart), inv.nr. 69 'Liber Animorum No.4, 1883-1884, wijk B', fol. 115; Idem, inv.nr. 71 'Liber Animorum No.1, 1890-1897, wijken B en E', fol. 162; Volgens de adressenboeken van de gemeente Breda en het bevolkingsregister Breda woonde het gezin Couvreur van 1898 tot 1900 op het adres Ginnekenstraat 52a. Vanaf 1900 stond vader Josephus Couvreur met zijn vrouw en enkele nog thuis wonende kinderen ingeschreven op het adres Stallingsstraat 5, maar volgens het adressenboek van Breda was Josephus in 1902 alweer verhuisd naar de Marksingel en keerde hij in 1903 terug naar de Ginnekenweg 52a, waar zijn zoon Marinus al die tijd was blijven wonen. De kelder van het pand aan de Ginnekenweg 52a was in augustus 1902 de enige beschikbare plek voor opslag en lag bovendien op een steenworp afstand van Schrauwens woning: SAB, Bevolkingsregister Breda, 1890-1899, deel 8, blad 125; Idem, deel 1, blad 70; Idem, 1900-1918, deel 26, blad 4; Idem, deel 18, blad 182; Idem, deel 36, blad 100; Idem, Adresboeken voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, 1898, 1900, 1902, 1903, 1905.

¹¹⁶ Mr. Benno J. Stokvis, Nasporingen..., 7.

¹¹⁷ Interview J.C. Couvreur, in: 'Geschiedenis van een handkar vol Van Goghs', De Telegraaf, 25 april 1938.

¹¹⁸ Idem (citaat); Volgens A.A.J. van der Zwaard-Van der Plas zou Couvreur een deel van de naakttekeningen weggeven hebben aan haar grootvader, de timmerman Marinus van der Plas, die goed bevriend was met Jan Couvreur. Van der Plas op zijn beurt moest op aandrang van zijn vrouw na verloop van tijd eveneens afstand doen van de naakten: Interview A.A.J. Van der Zwaard-Van der Plas, 28-11-2002.

¹¹⁹ Interview J.C. Couvreur, in: 'Stadgenoten - met bijzondere herinneringen aan Van Goghs', Bredasche Courant, 28 maart 1953 (citaat); SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, vijftiende jaargang, 1902, 109, 210.

¹²⁰ 'Een kunstveiling langs de straat', in: Bredasche Courant, 12-05-1911.

¹²¹ Interview J.C. Couvreur, in: 'Geschiedenis van een handkar vol Van Goghs', De Telegraaf, 25 april 1938 (citaat); Interview Jan A. Couvreur, 16-12-2002.

¹²² 'Een kunstveiling langs de straat', in: Bredasche Courant, 12-05-1911.

¹²³ 'De kunstveiling langs de straat', Ingezonden brief J.C. Couvreur in: Bredasche Courant, 13-05-1911.

¹²⁴ Interviews Julius C. Couvreur 10-6-2002, J.W.G. v.d. Heuvel-Meeuwissen 25-6-2002, Jan A. Couvreur 16-12-2002; SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv nr. 2697, 'Register der Patentschuldigen 1890/91 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', A 114 (A. Meeuwissen); Idem, A 94 (W.F. Meeuwissen); Mr. Benno J. Stokvis, Nasporingen..., 7.

¹²⁵ Interview A.A. Couvreur, in: Huib Goudriaan, 'Van Goghs werk lag op straat in Breda', De Rotterdammer, 9 maart 1968.

¹²⁶ Interview J.C. Couvreur, in: 'Stadgenoten - met bijzondere herinneringen aan Van Goghs', Bredasche Courant, 28 maart 1953.

¹²⁷ Advertentie 'C. Mouwen & Zoon', in: BBM, Bredasche Almanak voor het jaar onzes heeren Jesus Christus 1889; Idem, 1895; Idem, SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, negende jaargang, 1887, LIII.

¹²⁸ 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant, derde blad, zondag 5 juni 1904.

¹²⁹ P. Kuijlaars, Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1886 door burgemeester en wethouders uitgebracht aan den gemeenteraad, Breda 1887, 77.

¹³⁰ SAB, Collectie bouwtekeningen Breda 1866-1902, Lange Brugstraat 22, nrs. 295 en 296, verbouwingen i.o.v. C. Mouwen, 11 mei 1885 en 20 juli 1885; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken,

Prinsenhage en Teteringen, achtste jaargang, 1884/85, 73; Idem, negende jaargang, 1887, 74; Idem, III 50 (Archieven Notarissen Breda), inv.nr. 71 'notariële akten J.F.A. van Asperen 1885-1886', Akte No 5401, 25 april 1885; Als 'borg ten behoeve van het Rijk ad f 5820.-' werd op 5 mei 1885 aan C.H.W. Mouwen door Burgemeester en Wethouders van Breda een 'Akte van goeioheid' verleend: Idem, I 3/4 (Gemeentesecretarie), inv.nr. 2794 'Repertoires van aan zegelrecht onderhevige akten gepasseerd ter secretarie', 5 mei 1885, 51.

¹³¹ SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie) inv.nr. 2701, 'Register der Patentschuldigen 1893/94 in de gemeente Breda behorende tot den 4den rang', art.1184 ('kleermaker beneden 3 knechts'); Idem, derde kwartaal, straat nr. C 11 ('kleermaker beneden 6 knechts, primitief beneden 3 knechts'); 'Burgemeester E.H.A. Guljé herdacht', in: Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1907, Breda 1908; SAB, III 50 (Archieven Notarissen Breda), inv.nr. 192 'notariële akten A.J.A. Verschraage 1902', Rep. No 164, Obligatie met Hypotheek, 15 juli 1902; Idem, Collectie bouwtekeningen Breda 1866-1902, Lange Brugstraat 20, verbouwing 22 mei 1902.

¹³² SAB, III 50 (Archieven Notarissen Breda 1906-1915), inv.nr. 24 'notariële akten A.J.A. Verschraage 1906', Rep. No. 44, Inventaris, 9 februari 1906.

¹³³ SAB, Bevolkingsregister Breda 1900-1918, deel 15, blad 92; Interview Jacobus Cornelius van Kempen 19-9-2002.

¹³⁴ 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant, 15 november 1894; Advertentie Concordia, in: Bredasche Courant, 3 februari 1895; 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant, 31 maart 1895; Idem, in: Bredasche Courant, 14 april 1895; Idem, in: Bredasche Courant, 5 januari 1899.

¹³⁵ 'Kunstkring', in: Bredasche Courant, 15 april 1900 (citaat); 'De Kunstkring', in: Bredasche Courant, 13 mei 1900.

¹³⁶ 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant, 19 september 1902; Idem, 20 september 1903; Ron Dirven en Pierre van der Pol, 'Bart Klunne (1875-1924) Kunstenaar tussen idealen en zakelijke realiteit', in: Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom", deel 49, Breda/Tilburg 1996, 1-45.

¹³⁷ 'Bredasche Kunstkring', in: Bredasche Courant, 20 maart 1904; Advertentie Bredasche Kunstkring, in: Bredasche Courant, 23 maart 1904; 'Kunstkring', in: Bredasche Courant, 25 maart 1904; De tentoonstelling werd bezocht door 415 personen, 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant, 30 maart 1904.

¹³⁸ Interview J.C. Couvreur, in: 'Geschiedenis van een handkar vol Van Goghs', De Telegraaf, 25 april 1938; In een later interview beweerde Couvreur dat het schilderij in kwestie 'De Amsterdamse Weeskinderen' heette en dat hij met de eigenaresse afgesproken had 'dat we de opbrengst samen zouden delen. Het bracht f 800 op': Interview J.C. Couvreur, in: 'Stadgenoten - met bijzondere herinneringen aan Van Goghs', Bredasche Courant, 28 maart 1953.

¹³⁹ 'De kunstveiling langs de straat', Ingezonden brief J.C. Couvreur in: Bredasche Courant, 13-05-1911; Er bestaan meerdere versies van deze anecdote. Volgens Mr. Benno J.Stokvis ging het niet om een tekening, maar om een schilderij, dat door een kelner van De Roode Zwaan voor enkele dubbeltjes was gekocht. Deze kelner zou zijn verhuisd naar Antwerpen en daar het doek op de deur van zijn zolderkamer hebben geplakt: 'het betreffende gedeelte van de deur is toen uitgezaagd en de kostbare bedekking eerst naderhand voorzichtig daarvan gescheiden': Mr. Benno J. Stokvis, Nasporingen..., 7-8.

¹⁴⁰ 'Een kunstveiling langs de straat', in: Bredasche Courant, 12-05-1911; Mouwens compagnon, Wilhemus van Bakel, bezocht in 1902 de kunsthandel Goupil in Den Haag, alwaar hij 'eenige geteekende studies had laten encadreeren': Brief H.G. Tersteeg aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 28 februari 1903, VGM, b 4148 V / 1984; De kunsthandelaar B.H.A. Unger, die in 1903 bij de Rotterdamse galerie Oldenzeel werkte, herinnerde zich dat de aldaar destijds geëxposeerde schilderijen in Breda waren gekocht 'door een paar heren, die het hadden laten plakken op solide, eiken paneelen': in: M.J. Brusse, 'Vijftig jaar Rotterdamsche Kunsthandel. Het jubileum B.H.A. Unger', Rotterdamsch Nieuwsblad, 22 september 1933; Een van de kopers, Gerlach Ribbius Pelletier, beklagde zich over de kwaliteit van het hout: 'Jammer dat het hout waarop de schilderstukken bevestigd zijn, ogenschijnlijk erg versch is. De stukken trekken zeer krom en 't zal wenselijk zijn dit gebrek afdoende te verbeteren', in: Louis van Tilborgh, Marije Vellekoop, 'Van Gogh in Utrecht: the collection of Gerlach Ribbius Peletier (1856-1930)', in: The Van Gogh Museum Journal 1997-98, Zwolle 1998, 31; De Haagse antiquair J.C.L. Hageraats had o.a. van de chef van het Haagse filiaal van kunsthandel Goupil, H.G. Tersteeg, vernomen 'dat schilderijtjes van Vincent uit diens Haagse tijd op oude paneeltjes waren geplakt en later terwille van die oude paneeltjes hiervan weer waren afgehaald, waardoor de schilderijtjes onherstelbaar beschadigd waren en vernietigd', in: Dr. W.J.A. Visser,

'Vincent van Gogh en 's Gravenhage', in: Jaarboek 1973 geschiedkundige vereniging Die Haghe, Den Haag 1974, 1.

¹⁴¹ Petrus Schalk trouwde op 27 april 1896 met Rosalie Jacoba Peeters: SAB, Akten van huwelijk 1896, Nr. 48, Petrus Schalk en Rosalie Jacoba Peeters, 27 april 1896; Het echtpaar woonde aanvankelijk in Halsteren, maar op 28 juli 1902 vestigden zij zich met hun vijf kinderen aan de Nieuwehuizen 20a te Breda: SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 21, blad 100; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, zestiende jaargang, 1903; In 1905 kreeg het gezin een woning voor militairen toegewezen aan de Fellenoordstraat 108: SAB, I 3/4 (Gemeentesecretarie), inv.nr. 1574 'Bevolkingsregister Breda. Register van gehuwde militairen en hun gezinnen 1875-1920', deel VIII, blad 232; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, zeventiende jaargang, 1905; Een jaar later, in 1906, keerde de familie Schalk weer terug naar de Nieuwehuizen 2a: SAB, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, achttiende jaargang, 1906.

¹⁴² Advertentie 'Te koop aangeboden', in: Dagblad de Stem, 18 december 1951, 6; 'Drie van Gogh's in eiken kabinet?', in: Dagblad de Stem, 20 december 1951 (citaat); Opmerkelijk is dat de naam Van Bakel, voor het verschijnen van dit artikel, nog nooit was genoemd in verband met Van Gogh. Ook andere kranten publiceerden over de zaak: 'Drie Van Goghs ontdekt?', in: Algemeen Handelsblad 20 december 1951; 'Een bejaarde inwoner van Breda bezit wellicht drie Van Goghs', in: De Bredasche Courant, 21 december 1951; 'Drie schilderijen dertig jaar in een kabinet', in: Algemeen Dagblad, 21 december 1951; 'Valse Van Goghs aan de lopende band?', in: Haagsche Courant, 21 december 1951; 'Opkoper had kelder vol Van Goghs', in: Maasbode, 22 december 1951; 'Drie Van Gogh's gevonden te Breda', in: Het Volk, 22 december 1951; "'Van Goghs" zijn copieën', in: De Telegraaf, 8 januari 1952.

¹⁴³ Interview Johannes Marinus Schalk, 27-06-2002, Liesbeth Ververs-Schalk 23-08-2002; Adrianus van Loon woonde aanvankelijk bij zijn ouders aan de Nieuwehuizen 73: SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 21, blad 65; In 1902 vond hij onderdak bij Petrus Schalk aan de Nieuwehuizen 20a. Op 25 augustus 1904 trouwde hij met Cornelia Johanna Brouwers. Korte tijd later vestigden zij zich aan de Nieuwehuizen 2b, naast Petrus Schalk die in 1906 aan de Nieuwehuizen 2a woonde: SAB, Akten van huwelijk 1904, Nr. 134, Adrianus Hendrikus Jacobus van Loon en Cornelia Johanna Brouwers, 25 augustus 1904; Idem, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 21, blad 82; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, achttiende jaargang, 1906.

¹⁴⁴ 'Drie van Gogh's in eiken kabinet?', in: Dagblad de Stem, 20 december 1951.

¹⁴⁵ Louis van Tilborgh, Marije Vellekoop, 'Vincent van Gogh, Schilderijen Nederlandse periode 1881-1885', deel 1, Amsterdam/Blaricum 1999, 70 (noot 14), 71.

¹⁴⁶ HGA, Col. Bremmer, doos 1, correspondentie van kunstenaars en vrienden, handgeschreven aantekening Aleida Bremmer-Beekhuis in brief W. van Beschaere, 15-12-1932; Idem, Aleida Bremmer Beekhuis, Dienaar der Kunst, ongepubliceerd manuscript 1937-1941 (met aanvullingen tot 1943), 163; Overigens suggereerde de Vlaamse schrijver Lode Baekelmans dat Mouwen zijn verzameling Van Goghs aanvulde met andere werken, hetgeen in tegenspraak was met de opvatting van Bremmer, die de hele collectie van Mouwen toeschreef aan Van Gogh. Baekelmans baseerde zijn verhaal op herinneringen aan de uit Den Bosch afkomstige kunsthandelaar A.J.E. van den Bogaert: 'In die dagen ging van den Bogaert de gezaghebbende Dr. H.P. Bremmer te lijf. Van den Bogaert had in 's Hertogenbosch dikwijls een scharrelaartje op bezoek gehad die de boer opging in Noord-Brabant en op verlaten hoeven de door schilders achtergelaten doekjes opkocht en er de verzameling van de meester-kleermaker uit Breda mee hielp verrijken. Dr. Bremmer gebaarde van niets en liet de critiek haar gang gaan', in: Lode Baekelmans, Ontmoetingen, Leuven 1951, 238.

¹⁴⁷ Louis van Tilborgh, Marije Vellekoop, 'Van Gogh in Utrecht...', 30; Behalve de Spittende Boerin kocht Bremmer ook het Stilleven met potten en kruiken (F 58) rechtstreeks van Mouwen: J.B. de la Faille, The Works of Vincent Van Gogh, Amsterdam 1970, 614.

¹⁴⁸ HGA, Col. Bremmer, doos 1, correspondentie van kunstenaars en vrienden, handgeschreven aantekening Aleida Bremmer-Beekhuis in brief W. van Beschaere, 15-12-1932.

¹⁴⁹ 'Oud-Den Haag', in: Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage, 4 mei 1903.

¹⁵⁰ Verkooplijst Oldenzeel, november 1903, VGM, b 3035 V / 1983.

¹⁵¹ 'Letteren en Kunst. Oldenzeel. Vincent van Gogh', in: NRC, 8 november 1903 (citaat); 'Oldenzeel', in: Rotterdamsch Nieuwsblad, 16 november 1903.

¹⁵² ABM, Veilingcatalogus Frederik Müller & Cie, 'Vincent van Gogh. Tableaus aquarelles - dessins. Vente Publique Le 3 Mai', 1904.

¹⁵³ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. J. Cohen Gosschalk, 6 juni 1905, VGM, b 1559 V / 1962.

¹⁵⁴ 'Stadsnieuws', in Bredasche Courant, 8 juni 1904, tweede blad.

¹⁵⁵ Het restant van de veiling bij Müller was op de tentoonstelling bij Oldenzeel in november 1904 aangevuld met enige andere werken. In totaal werden er 48 schilderijen, 13 tekeningen en 2 litho's geëxposeerd: Willem Royaards, 'Letteren en Kunst. Oldenzeel. Vincent van Gogh', in: NRC, 20 november 1904 (citaat).

¹⁵⁶ SAB, III 50 (Archieven Notarissen Breda 1906-1915), inv.nr. 24 'notariële akten A.J.A. Verschraage 1906', Rep. No. 44, Inventaris, 9 februari 1906; Sommige schilderijen werden pas jaren later verkocht. Een label van galerie Oldenzeel op de achterzijde van het schilderij *De Vroedvrouw*, afkomstig uit de collectie Mouwen, vermeldt als verkoopdatum 3 september 1909: M. van Dantzig, Vincent?, Amsterdam 1953, 144; J.B. de la Faille, *The Works of Vincent Van Gogh*, Amsterdam 1970, 588.

¹⁵⁷ HGA, Col. Bremmer, Aleida Bremmer Beekhuis, Dienaar der Kunst, ongepubliceerd manuscript 1937-1941 (met aanvullingen tot 1943), 164 (citaat); J.B. de la Faille, *The Works of Vincent Van Gogh*, Amsterdam 1970, 618-619 (Pastorietuin); RKD, 'Bouquet d'arbres - Collection Mr. A.J.A. Verschraage Breda - Collection C. Mouwen Jr, Breda'.

¹⁵⁸ SAB, III 50 (Archieven Notarissen Breda 1906-1915), inv.nr. 24 'notariële akten A.J.A. Verschraage 1906', Rep. No. 44, Inventaris, 9 februari 1906 (citaat); Idem, Rep. No. 308, Scheiding, 12 november 1906.

¹⁵⁹ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. J. Cohen Gosschalk, 6 juni 1905, VGM, b 1559 V / 1962.

¹⁶⁰ Wilhelmus van Bakel werd in Bennebroek geboren op 8 november 1866 als vierde kind van Johannes van Bakel (timmerman) en Anna van der Putten. Twee jaar later, op 5 december 1868, vertrok hij naar Utrecht: AVK, Arch. Burgerlijke Stand Bennebroek, Akten van geboorten, geboorte akte Wilhelmus van Bakel, 8 november 1866; Idem, Bevolkingsregister Bennebroek 1861-1887, blad 9; UA, Bevolkingsregister Utrecht, wijk I, huisnr 2, blad 1553.

¹⁶¹ GAA, Bevolkingsregister Amsterdam, Egers-Van der Putten, NZ Voorburgwal nrs. 181 en 213; AVK, Arch. Burgerlijke Stand Haarlem, Akten van huwelijk, huwelijksakte Petrus Wilhelmus Egers en Angelina van der Putten, 15 december 1851.

¹⁶² RAWB (locatie Oosterhout/Tilburg), Arch. Burgerlijke Stand Baarle-Nassau, Akten van huwelijk, huwelijksakte Petrus Wilhelmus Egers en Louisa Marianne Carolina de Penasse, 15 juni 1880; Mouwens schoonmoeder was Marianne Louisa Carolina de Penasse. Ze was een zus van 'tante' Egers-de Penasse. Mouwens echtgenote, Johanna Louisa Cecilia Carolina Maria Ots, groeide op te Baarle-Nassau samen met haar tante, Louisa Marianne Carolina de Penasse, de latere echtgenoot van Petrus Wilhelmus Egers, die vanaf 1856 inwonend was: RAWB (locatie Oosterhout/Tilburg), Arch. Burgerlijke Stand Baarle-Nassau, Akten van geboorten, geboorte akte Johanna Louisa Cecilia Carolina Maria Ots, 4 mei 1857; Idem, Bevolkingsregister Baarle-Nassau, 1860-1880, blad 371; Idem, 1880-1900, blad 437.

¹⁶³ NA, 2.13.04 (Ministerie van Oorlog: Dienststaten en Stamboeken Officieren Landmacht en KNIL), inv.nr. 479, folio 89 (citaat); Idem, inv.nr. 480.

¹⁶⁴ CBG, Register van de Militaire Willemsorde, Vierde Klasse, Nr. 4891; NA, 2.10.50 (Ministerie van Koloniën. Stamboeken Militairen), inv.nr 16, film nr. 41, folio 3972.

¹⁶⁵ NA, 2.13.04 (Ministerie van Oorlog: Dienststaten en Stamboeken Officieren Landmacht en KNIL), inv.nr. 479, folio 89; BBM, G. van Steijn, Gedenkboek KMA, 1828 - 24 november - 1928, Breda 1928, 37; Idem, 1828 - 24 november - 1903, Breda 1903, 41.

¹⁶⁶ SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 14, blad 12; In eerste instantie keerde Van Bakel na zijn verblijf in Nederlands Indië op 10 mei 1901 terug naar Amersfoort, waar hij voor zijn vertrek deel uitmaakte van het vijfde regiment infanterie: GAA, Bevolkingsregister Amersfoort 1860-1915, nr. 16536, blad 104-24.

¹⁶⁷ NA, 2.13.22 (KMA), inv.nr.171, Orderboek, 15 september 1903, order 173; KMA Cadetten-Almanak voor 1903, Breda 1903, XXX., XXXVIII, XLV, XCIII, CIII, CXX; Idem voor 1904, Breda 1903, XXIX, XXX, LXXXV, IC, C.

¹⁶⁸ NA, 2.13.22 (KMA), inv.nr.171, Orderboek, 20 april 1903 (citaat); Idem, inv.nr. 126, Archief feestcommissie 1903; F. Boogaard, 'De Feestviering tot herinnering van het 75-jarig bestaan van de Koninklijke Militaire Academie', in: KMA Cadetten-Almanak voor 1904, Breda 1903, 12-158.

¹⁶⁹ 'Jaarverslag van november 1897 - december 1898', in: KMA Cadetten-Almanak voor 1899, Breda 1899, CXCI; F. Boogaard, 'De Feestviering tot herinnering van het 75-jarig bestaan van de Koninklijke Militaire Academie', in: KMA Cadetten-Almanak voor 1904, Breda 1903, 45 (citaten).

¹⁷⁰ 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant, 20 september 1903; Idem, 21 september 1903; Idem, 9 oktober 1903; Dr. C. van Eijk, Rapport omtrent het woningonderzoek, ingesteld door de Afdeeling Breda van den Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik, Breda 1905.

¹⁷¹ De collectie bestond uit beeldhouwwerk, gevelstenen, textiele kunst, schilderstukken (waaronder elf burgemeestersportretten), verschillende wapens, en een fragment van het retabel van het Sacrament van Niervaart. Verder waren er oude meubelen, lederwerk, gildetekens, een beulzwaard uit 1792, enkele oude brandweerspuiten, een model van de toren der Grote Kerk en van het roer van het Turfschip van Breda, alsmede gebruiksvoorwerpen van goud, zilver, koper en tin: 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant, 6 december 1903.

¹⁷² NA, 2.13.22 (KMA), inv.nr. 126, Archief feestcommissie 1903; BBM, collectie prentbriefkaarten, foto's, inv.nr. ST 18107: 'Groote toren van Breda prijkende in haar electrische verlichting', Breda 1903; Idem, inv.nr. ST 14158, '6e Regiment Infanterie op de Baronielaan', zd.; John Simons, Afscheid van het Zesde, Breda 1985.

¹⁷³ J.L. van der Moer, 'Gedetacheerd', in: Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, deel XIX, Aflevering V, Mei 1900, 445-459.

¹⁷⁴ 'De kunstveiling langs de straat', Ingezonden brief J.C. Couvreur in: Bredasche Courant, 13-05-1911; Interviews Julius C. Couvreur 10-6-2002, J.W.G. v.d. Heuvel-Meeuwissen 25-6-2002.

¹⁷⁵ RKD, SP 1667 JH 629, Brief W. van Bakel aan H.D. Pierson, 13 januari (1903 sic) 1904.

¹⁷⁶ RKD, Afdeling negentiende eeuw, 'Lijst tentoonstellingen Vincent van Gogh'.

¹⁷⁷ Brief Anna van Gogh-Carventus aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 1902/03, VGM, b 1113 V / 1962.

¹⁷⁸ 'Nog eens: de kunstveiling langs de straat', ingezonden brief van J. Cohen Gosschalk-Bonger aan het Algemeen Handelsblad, in: Bredasche Courant, 15 mei 1911.

¹⁷⁹ Brief Teunis van Iterson aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 13 februari 1903, VGM, b 1556 V / 1962.

¹⁸⁰ Brief Anna van Gogh-Carventus aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 13 februari 1903, VGM, b 1096 V / 1962.

¹⁸¹ Brief Herman Tersteeg aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 28 februari 1903, VGM, b 4148 V / 1984; Van Bakel kwam mogelijk met Tersteeg in contact via diens zoon Johan, die tweede luitenant der infanterie was op de KMA: Gerben Colmjon, 'J. Tersteeg', in: Jaarboek van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde, Leiden 1955, 86-87; Herman Tersteeg en zijn vrouw waren goed bevriend met de Van Goghs. Moeder en Wil kregen in Breda regelmatig bezoek van hen, onder andere toen hun zoon Johan zich in september 1889 aanmeldde bij de KMA: Brief Jo van Gogh-Bonger aan Theo van Gogh, 25 februari 1889, VGM, b 4269 V / 1984; Brief Theo van Gogh aan Anna van Gogh-Carventus, 29 augustus 1889, VGM, b 925 V / 1962; Brief Anna van Gogh-Carventus aan Theo van Gogh en Jo van Gogh-Bonger, 4 september 1889, VGM, b 2409 V / 1982.

¹⁸² Brief Cornelia Vos aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, z.d., VGM, b 1558 V / 1962. In deze brief verwijst Vos naar een bijgevoegd schrijven van J. Lubber, die op haar verzoek in Breda informatie had ingewonnen: Brief J. Lubber aan Cornelia Vos, 20 juni 1903, VGM b 1558 V / 1962.

¹⁸³ Brief Anna van Gogh-Carventus aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, 2 december 1903, VGM, b 1100 V / 1962.

¹⁸⁴ Brief Hendrik Bremmer aan Jo Cohen Gosschalk-Bonger, zd, VGM b 1557 V / 1962.

¹⁸⁵ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. F.E. Pels Rijcken, 1 september 1904, VGM, b 1560 V / 1962.

¹⁸⁶ Brief Mr. F.E. Pels Rijcken aan Mr. J.M. Jolles, 12 september 1904, VGM, b 1560 V / 1962.

¹⁸⁷ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. F.E. Pels Rijcken, 20 maart 1905, VGM, b 1560 V / 1962; Brief Mr. F.E. Pels Rijcken aan Mr. J.M. Jolles, 14 april 1905, VGM, b 1560 V / 1962.

¹⁸⁸ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. J. Cohen Gosschalk, 6 juni 1905, VGM, b 1559 V / 1962; Overigens heeft ook Jo Cohen-Gosschalk in haar latere publicaties nooit gerefereerd aan de collectie van oom Egers. Ze verwijst uitsluitend naar de bron Schrauwen-Couvreur.

¹⁸⁹ Kasboekje tentoonstellingen 1905, VGM, b 4169 V / 1962.

¹⁹⁰ Brief Louisa Daeter-Egers aan Ir. Vincent W. van Gogh, 3 maart 1953, VGM (zonder inventarisnummer). Deze brief werd onlangs ontdekt in de archieven van het Van Gogh Museum door Drs. R.J.M. Nelemans, die zo vriendelijk was mij erop te attenderen.

¹⁹¹ Interview Johanna Daeter-van der Meer, 14-08-2002.

-
- ¹⁹² Petrus Egers stierf op 1 mei 1896: SRE, Arch. Burgerlijke Stand Oirschot, Akten van overlijden, overlijdensakte Petrus Wilhelmus Egers, 2 mei 1896.
- ¹⁹³ NA, 2.10.02 (Ministerie van Koloniën 1850-1900), inv.nr. 5044, KB 4 mei 1896, No. 28, met 'Nominatieve Staat van officieren behorende bij Koninklijk Besluit van 4 mei 1896, No 28', 4 mei 1896; Idem, 2.13.04 (Ministerie van Oorlog: Dienststaten en Stamboeken Officieren Landmacht en KNIL), inv.nr. 479, folio 89 (citaat); Idem, inv.nr. 480.
- ¹⁹⁴ GAA, Bevolkingsregister Amersfoort 1860-1915, nr. 16536, blad 104-24.
- ¹⁹⁵ J.L. van der Moer, 'Gedetacheerd', in: Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, deel XIX, Aflevering V, Mei 1900, 445-459 (citaat); Johan Leonard van der Moer en Willen van Bakel maakten vanaf 1892 deel uit van respectievelijk de tweede en de derde compagnie van het derde bataljon van het vijfde regiment infanterie. Van der Moer woonde in de Kampstraat, het verlengde van de Langestraat waar Van Bakel woonde: Bevolkingsregister Amersfoort 1860-1915, blad 123; Idem, adreskaarten J.L. van der Moer en W. van Bakel.
- ¹⁹⁶ NA, 2.10.50 (Ministerie van Koloniën: Stamboekregistraties betreffende militairen in Oost- en West-Indië, 1813-1951), inv.nr. 16, filmnr. 41, folio 3972, Van Bakel, Wilhelmus.
- ¹⁹⁷ NA, 2.10.02 (Ministerie van Koloniën 1850-1900), inv.nr. 5044, KB 4 mei 1896, No. 28, met 'Nominatieve Staat van officieren behorende bij Koninklijk Besluit van 4 mei 1896, No 28', 4 mei 1896.
- ¹⁹⁸ NA, 2.10.02 (Ministerie van Koloniën 1850-1900), inv.nr. 5045: Brief W. van Bakel e.a. aan 'Zijne Excellentie den Minister van Koloniën', 30 mei 1896; Idem, inv.nr. 5099, brief Raad-Adviseur Ministerie van Koloniën aan H. van der Putten,, 9 november 1896; Idem, openbare verballen, inv.nrs. 5797 (f 960 f 995), 5799 (f 1144), 5801 (f 1143), 5805 (f 995 g), 5807 (f 1029); Idem, 2.10.50 (Ministerie van Koloniën: Stamboekregistraties betreffende militairen in Oost- en West-Indië, 1813-1951), inv.nr. 16, filmnr. 41, folio 3972, Van Bakel, Wilhelmus.
- ¹⁹⁹ Brief Mr. J.M. Jolles aan Mr. J. Cohen Gosschalk, 6 juni 1905, VGM, b 1559 V / 1962.
- ²⁰⁰ SAB, III 50 (Archieven Notarissen Breda 1906-1915), inv.nr. 24 'notariële akten A.J.A. Verschraage 1906', Rep. No. 44, Inventaris, 9 februari 1906; Idem, Rep. No. 308, Scheiding, 12 november 1906.
- ²⁰¹ NA, 2.13.22 (KMA), inv.nr.171, Orderboek, 18 februari 1904; Idem, 27 februari 1904; Idem, 7 maart 1904 (citaat); 'Stadsnieuws', in: Bredasche Courant 2 maart 1904; Idem, 4 maart 1904; KMA Cadetten-Almanak voor 1905, Breda 1904, XLIII.
- ²⁰² F. Boogaard, 'De Feestviering tot herinnering van het 75-jarig bestaan van de Koninklijke Militaire Academie', in: KMA Cadetten-Almanak voor 1904, Breda 1903, 108.
- ²⁰³ RKD, SP 1667 JH 629, Brief W. van Bakel aan H.D. Pierson, 13 januari (1903 sic) 1904.
- ²⁰⁴ SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 14, blad 12.
- ²⁰⁵ François woonde aan de Ginnekenweg I-60, destijds behorende tot de gemeente Teteringen: SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 15, blad 92; Idem, Bevolkingsregister Teteringen, 1895-1907, deel 6, blad 201; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, zeventiende jaargang, 1905, 184, 354; Idem, achttiende jaargang, 1906, 197, 378.
- ²⁰⁶ SAB, III 50 (Archieven Notarissen Breda 1906-1915), inv.nr. 195 'notariële akten A.J.A. Verschraage 1905', Rep. No. 272, 'Openbaren verkoop van roerend goed', 28 december 1905.
- ²⁰⁷ SAB, Bevolkingsregister Teteringen, 1895-1907, deel 6, blad 201; RAWB (locatie Oosterhout/Tilburg), Bevolkingsregister Geertruidenberg, 1900-1921, deel II, blad 282; Idem, Bevolkingsregister Dongen, 1900-1921, Psychiatrisch Sanatorium Huize Overdonk, nr. 42, blad 104.
- ²⁰⁸ Stadsarchief Maaseik, Bevolkingsregister, kloosterorde OLV van Lourdes te Sint Jansberg, C.H.W. Mouwen: Bij de vermelding van Mouwen in het register staat met potlood geschreven: 'Zich verdronken in de Maas in de nacht van 4 op 5 december 1913'.
- ²⁰⁹ Stadsarchief Maaseik, Akten van Overlijden, nr. 8, 10 januari 1914.
- ²¹⁰ 'Bredasche Kunstkring', in: Bredasche Courant, 20 maart 1904; 'Kunstkring', in: Bredasche Courant, 25 maart 1904.
- ²¹¹ 'Arti', in: Bredasche Courant, 15 maart 1905; Idem, 19 maart 1905.
- ²¹² E.H. du Quesne-Van Gogh, Persoonlijke herinneringen aangaande een kunstenaar, Baarn 1911.
- ²¹³ Johan de Meester, 'Over kunstenaar-zijn en Vincent van Gogh', in: De Gids, 1 mei 1911, voetnoot 6, 289-292.
- ²¹⁴ 'Vincent van Gogh', ingezonden brief van E.H. du Quesne-Van Gogh, in: Algemeen Handelsblad, 11 mei 1911.
- ²¹⁵ 'De kunstveiling langs de straat', Ingezonden brief J.C. Couvreur, in: Bredasche Courant, 13-05-1911.

- ²¹⁶ Ingezonden brief van Jo Cohen Gosschalk-Bonger aan het Algemeen Handelsblad, geciteerd in: 'Nog eens: de kunsveiling langs de straat', Bredasche Courant, 15 mei 1911; In deze brief werden de onderzoeken van Mr. Jolles aangaande de familie Egers niet genoemd.
- ²¹⁷ 'Een kunstveiling langs de straat', in: Bredasche Courant 12 mei 1911.
- ²¹⁸ J. van Gogh-Bonger, Vincent van Gogh. Brieven aan zijn broeder, Amsterdam 1914.
- ²¹⁹ J. van Gogh-Bonger, 'Inleiding', in: Verzamelde brieven van Vincent van Gogh, antwerpen 1955 (vierde druk), XXXVI.
- ²²⁰ Mr. Benno J. Stokvis, Nasporingen..., 5; Overigens hekelde Stokvis in voetnoot 1 van deze publicatie ook de wijze waarop Moeder en Wil van Gogh met de kisten van Vincent waren omgesprongen: 'Terloops zij hier bericht, dat naar rectificatie van welingelichte zijde mij geworden van een in slordigheid vergeten dezer kisten in werkelijkheid geen sprake was, doch dat dezelve opzettelijk zijn achtergelaten. Toen namelijk de inboedel van den timmerman werd teruggehaald, onderzocht een van 's schilders jongere zusters de kisten waarin zijn arbeid was opgeborgen, en bevond daarbij sporen van houtworm. Vincents moeder, bevreesd voor "besmetting", besloot daarop alles maar in den toestand gelijk het was, ter plaatse te laten. Het staat vrij hierin een markant staal te zien van het respect en inzicht dat Van Goghs naaste bloedverwanten, ten aanzien van zijn arbeid hebben aan den dag gelegd'. Later publiceerde Stokvis ook nog een verhaal over een buitenechtelijk kind van Elisabeth du Quesne-Van Gogh, dat in Zuid-Frankrijk tot de bedelstaf was geraakt: Mr. Dr. Benno Stokvis, Lijden zonder klagen. Het tragische levenslot van Hubertina van Gogh, Baarn 1969.
- ²²¹ J.B. de la Faille, L'œuvre de Vincent van Gogh. Catalogue Raisonné, Paris et Bruxelles 1928.
- ²²² J.B. de la Faille, Les Faux Van Gogh, Paris et Bruxelles, 1930; 'Van Gogh-vervalsing', in: De Telegraaf, 30 november 1928; 'Mr. De la Faille dient van repliek', in: De Telegraaf, 3 december 1929
- ²²³ 'Getuigen in het proces-Wacker', in: De Telegraaf, 7 april 1932 (citaat); 'De Van Gogh-zaak weer actueel', in: De Telegraaf, 23-12-1929; 'Van Goghs vervalscht?', in: De Telegraaf, 5 april 1932.
- ²²⁴ Behalve Couvreur bezochten Jonkergauw en Thomas ook 'den eigenaar der portretten, geschilderd door Theo van Doorewaal (sic). Een daarvan was naar ons oordeel zeer goed werk terwijl het tweede veel minder was, doch naar de eigenaar ons vertelde geschilderd was naar een vergrote fotografische opname en de schilder den persoon niet tijdens zijn leven had gekend': ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Brief Henricus Hermanus Jonkergouw aan ir. Vincent Willem van Gogh, 23 oktober 1932.
- ²²⁵ Interview J.C. Couvreur, in: 'Geschiedenis van een handkar vol Van Goghs', De Telegraaf, 25 april 1938 (citaat); Mr. Benno J. Stokvis, Nasporingen..., 6-7.
- ²²⁶ Interview A.A.J. Van der Zwaard-Van der Plas, 28-11-2002, Jan A. Couvreur, 16-12-2002; Johannes Cornelis (Jan) Couvreur overleed in april 1961 op 84-jarige leeftijd aan een beroerte.
- ²²⁷ Huib Goudriaan, 'Van Goghs werk lag op straat in Breda', interview met A.A. Couvreur, in: De Rotterdammer, 9 maart 1968.
- ²²⁸ Interview Jacques Couvreur, 9-12-2002.
- ²²⁹ Interviews Jacques Couvreur 9-12-2002, 12-2-2003; Interview C.F.J. Kuyper, 8-11-2002.
- ²³⁰ Zie: R. Dirven, Verloren Vondsten, No. 3, 'Naar Jozef Israëls'.
- ²³¹ J.B. de la Faille, The works of Vincent van Gogh. His Paintings and Drawings, Amsterdam 1970, 455, 658.
- ²³² Idem, 42, 612; SAB, Coll. foto's en dia's, top. Lange Brugstraat; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, zestiende jaargang, 1903, 138-139; Mogelijk heeft Mouwen het schilderijtje cadeau gedaan ter gelegenheid van de geboorte van Janssens kleinzoon Martinus op 13 juni 1903: SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 15, blad 60; Idem, Register van geboorten Breda, Akte nr. 370, Martinus Maria Hoysius Antonius Janssen, 13 juni 1903.
- ²³³ SAB, Burg. Stand, huwelijkse bijlagen 1881, nr 10; Idem, huwelijkse bijlagen 1903, nr.179; Idem, I 3/4 (gem. Secr.) bev. register 1900- 1938, gezinskaart Wed. Overman geb. Smagge; Idem, inv.nr. 1574, register van gehuwde militairen en hun gezinnen (1875-1920), 32; Idem, inv.nr. 1575, register van gehuwde militairen en hun gezinnen (1897-1919), 109.
- ²³⁴ 'Twee Van Gogh's ontdekt? Na vijftig jaar op een zolder te hebben gelegen. Verheugde dokter in Deurne', in: De Telegraaf, 16 april 1938; Hendrika Antonia Overman-Smagge was al op jonge leeftijd weduwe geworden. Ze was gekwetst door het verhaal in de krant, omdat daarin werd gesuggereerd dat ze een oude vrouw was: 'Twee van Gogh's te Breda ontdekt. Oude weduwe gaf doeken "als betaling" aan haar huisschilder', in: Bredasche Courant, 20 april 1938; Interview M.C.A. Overman-Heestermans, juni 2002; Overman en De Graaf waren overigens goede bekenden. De zoon van John de Graaf, Theo, kwam vaak

over de vloer bij Hendrika en speelde samen met haar kinderen: Interview T.J.J. de Graaf, 29 april 2002.

²³⁵ Jan van Aalst stond bekend om zijn ontdekkingen. Zo was hij eerder al eens een Ruysdael en een Bosboom op het spoor gekomen. Drie maanden na de verkoop van zijn schilderij aan Dr. Wiegersma vond hij weer een mogelijke Van Gogh, een schilderij waarop de oude kerk te Klein-Zundert stond afgebeeld. Hij had het gekocht van de makelaar Joh. Asmann, die inboedelverkoop verzorgde in een zaal aan de Haven nr. 14: 'Weer een Van Gogh ontdekt? Maannacht met een kerkje', in: *Bredasche Courant* 30 juli 1938; 'Weer een Van Gogh ontdekt? De een zegt ja, de ander nee', in: *Dagblad van Noord Brabant*, 1 augustus 1938.

²³⁶ 'Twee Van Gogh's te Breda ontdekt. Oude weduwe gaf doeken "als betaling" aan haar huisschilder', in: *Bredasche Courant*, 20 april 1938; 'De Bredasche Van Goghs. Hoe zij via ingewikkelde transacties thans eigendom van dr. Wiegersma te Deurne zijn geworden', in: *Dagblad van Noord Brabant*, 21 april 1938.

²³⁷ 'Twee Van Gogh's ontdekt. De romantiek der rommelzolders', in: *Haagsche Courant*, 22 april 1938; 'Weer een Van Gogh voor enkele guldens? Gekocht op veiling in Breda', in: *De Telegraaf*, 30 juli 1938; In zijn plakboeken met krantenknipsels noteerde Baart de la Faille boven het artikel in de *Haagsche Courant*: 'Geen van Gogh. Fantsie verhaal! Ik heb integendeel ze voor niet van Goghs verklaard!'. Bij het artikel in *De Telegraaf* schreef hij 'Onzin': ABM, Arch. Van Gogh, coll. Overman.

²³⁸ Interview Pieter Wiegersma, april 2002.

²³⁹ RAWB (locatie Zevenbergen), bevolkingsregister Steenbergen, 1862-1864, deel 10, blad 75; Idem, 1874-1880, deel 18, blad 91; Idem, 1880-1900, deel 25, blad 343.

²⁴⁰ RAWB (locatie Zevenbergen), Arch. 901 (Archief van de gemeente Steenbergen), inv.nr. 6894, Lijsten van ontvangen havengelden 1861-1872, Staat houdende opgaven der ontvangen havengelden van de gemeente Steenbergen gedurende het eerste en tweede halfjaar van 1861.

²⁴¹ Vanaf maart 1861 betaalde Jacob den Houter 80 cent schoolgeld per jaar aan de openbare school voor het lager onderwijs te Steenbergen, te weten: 40 cent voor Barend en veertig cent voor diens jongere zus Jacoba Wilhelmina. Voor de meeste leerlingen werd geen schoolgeld betaald: RAWB (locatie Zevenbergen), Arch. 901 (Archief van de gemeente Steenbergen), inv.nrs. 7096 t/m 7099, Leerlingenlijsten van de openbare school voor het lager onderwijs te Steenbergen 1861-1866.

²⁴² RAWB (locatie Zevenbergen), Arch. 901 (Archief van de gemeente Steenbergen), inv.nr. 6890, invordering havengelden + bezwaren 1853-1919, Brief schippers J. den Houter, J. Snelleman, P. de Visser en A. van Nieuwenhuijzen aan de gemeenteraad van Steenbergen, juni 1876 (citaat); Idem, Brief Gerard Otjens, J. den Houter, A. van Sliedregt, P. Oomens en B. van den Wijngaart aan de gemeenteraad van Steenbergen, 15 juli 1870; Idem, Brief van A. van Sliedrecht, J. Snelleman, P. de Visser en J. den Houter aan de gemeenteraad van Steenbergen, 4 september 1874.

²⁴³ RAWB (locatie Zevenbergen), Arch. 901 (Archief van de gemeente Steenbergen), inv. nrs. 3776, 37853790 en 3791, kohieren van den personele of hoofdelijke omslag 1850, 1859, 1867 en 1881.

²⁴⁴ Vanaf 1880 stond Jacob den Houter bij de gemeente Steenbergen geregistreerd als zijnde 'zonder beroep': RAWB (locatie Zevenbergen), bevolkingsregister Steenbergen, 1880-1900, deel 25, blad 343; Op 1 september 1880 trad een nieuwe wet op de 'beurt- en wagenveren' in werking. Art. 1 van deze wet luidde: 'Tot het in werking brengen van een openbaar middel tot vervoer van personen of goederen wordt geene voorafgaande vergunning gevorderd'. In de door het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid uitgevaardigde missive van 15 maart 1881 werd bovendien bepaald dat na de invoering van bovengenoemde wet, 'de verordeningen op beurtveren, waaraan een uitsluitend recht van vervoer was verbonden' niet meer van kracht waren: Dr. J.M. Fuchs, Beurt- en wagenveren, Den Haag 1946, 400 e.v.

²⁴⁵ RAWB (locatie Zevenbergen), bevolkingsregister Steenbergen, 1874-1880, deel 18, blad 91; Idem, 1900-1920, deel 39, blad 520; Idem, burgerlijke stand Steenbergen, akten van overlijden, Jacob den Houter, akte nr. 137, 6 december 1897.

²⁴⁶ Al op 17 december 1886 was hun oudere broer Jan Cornelis overleden en hun moeder Jacomijn de Heus stierf in 1894: RAWB (locatie Zevenbergen), bevolkingsregister Steenbergen, 1880-1900, deel 25, blad 343.

²⁴⁷ Van der Zwaan was kunstverzamelaar van voornamelijk klassieke 19e eeuwse schilderijen.

²⁴⁸ Interview Willem Albert van der Zwaan, 22 april 2002.

²⁴⁹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, 'Toelichting', A. Marijnissen aan M.M. van Dantzig, 1948/49.

²⁵⁰ Arch. Huize de Breedonk, III-338, Notulen vergadering van regenten op donderdag 8 februari 1940.

-
- ²⁵¹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Deijl, Brief H.B. van Deijl aan C. Doelman (redacteur NRC), 15 mei 1952.
- ²⁵² Tijdens de bezetting verdiende Van der Muren, die lid was geworden van de NSB, zijn geld als schilder op de vliegbasis Gilze-Rijen. Hij was daarmee tevens gevrijwaard voor de arbeidsdienst. Hij overleed op Tijdens zijn crematiedienst in november 2001 sprak pastoor Brekel over 'een geheim' dat hij meenam in zijn graf.
- ²⁵³ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan M.M. van Dantzig, 26 november 1948.
- ²⁵⁴ Interview Willem Albert van der Zwaan, 22 april 2002.
- ²⁵⁵ Interview Dr. Jan Smits, 10 juli 2003.
- ²⁵⁶ Nicolaas Petrus Dekkers was geboren op 22 maart 1880 in Loon op Zand. In augustus 1906 vestigde hij zich aan de Nieuwehuizen 51 in Breda. Later verhuisde hij naar achtereenvolgens Spoorstraat 10c, Spoorstraat 12a en Haagdijk 41. In de adressenbrieven van 1911 en 1912 staat hij vermeld als decoratieschilder. Op 18 september 1913 vertrok hij met zijn vrouw Adriana Paulina van Disseldorp en twee zoons naar Amsterdam, waar hij o.a. als sigarenmaker, winkelier en banketbakker stond ingeschreven: SAB, Bevolkingsregister Breda, 1900-1918, deel 21, blad 52; Idem, deel 10, blad 70; Idem, Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Prinsenhage en Teteringen, 21e jaargang, 1911, 122; Idem 22e jaargang, 1912, 115; GAA, Bevolkingsregister Amsterdam, Persoonskaart N.P. Dekkers.
- ²⁵⁷ Josina Wibaut was de eerste vrouw van ir. Vincent Willem van Gogh. Zij stierf in 1933. In 1942 trouwde ir. Vincent Willem Van Gogh met Nelly van der Goot: Gerald van Bronkhorst, 'Vincent Willem van Gogh an the Van Gogh Museum's pre-history, in: The Van Gogh Museum Journal 1995, Amsterdam 1995, 24-33.
- ²⁵⁸ Caroline Roodenburg-Schadd, 'Expressie en ordening. Het verzamelbeleid van Sandberg en Jaffé in het Stedelijk Museum, 1945-1963', in: Jong Holland, 18e jaargang, nr. 2, 2002, 12-19.
- ²⁵⁹ SMA, Coll. Sandberg, Brief N.P. Dekkers aan H. Jaffé, 27 juni 1948.
- ²⁶⁰ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 20 december 1948.
- ²⁶¹ SMA, Coll. Sandberg, map 'Valse Van Goghs', Brief W. Sandberg aan M.M. van Dantzig, 12 augustus 1948. In de marge voegde hij er nog in handschrift aan toe: 'Voor mij bestaat er weliswaar geen twijfel, dit is dus maar een z.g. wetenschappelijke uitdrukking', een opmerking die voor tweeërlei uitleg vatbaar is.
- ²⁶² ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 10 oktober 1948.
- ²⁶³ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 20 oktober 1948.
- ²⁶⁴ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan M.M. van Dantzig, 28 oktober 1948.
- ²⁶⁵ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 3 december 1948.
- ²⁶⁶ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 20 december 1948.
- ²⁶⁷ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan M.M. van Dantzig, 3 januari 1949.
- ²⁶⁸ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief Dr. Mark Tralbaut aan M.M. van Dantzig, 31 januari 1949.
- ²⁶⁹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan Dr. M. Tralbaut, 6 februari 1949.
- ²⁷⁰ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan N.P. Dekkers, 2 maart 1949.
- ²⁷¹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief H. Jaffé aan A. Marijnissen, 8 april 1949.
- ²⁷² ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan H. Jaffé, 24 april 1949.
- ²⁷³ 'Jhr. Sandberg dient klacht in over 4 valse Van Goghs. Enkele gevallen uit honderden', in: Het Parool, 25 mei 1949.
- ²⁷⁴ 'Vier valse Van Goghs en twee waardevolle expertises', in: Trouw, 27 mei 1949.

-
- ²⁷⁵ SMA, Coll. Sandberg, map 'Valse Van Goghs', Brief P. de Korte aan H. Jaffé, 29 mei 1949.
- ²⁷⁶ SMA, Coll. Sandberg, map 'Valse Van Goghs', Brief M. Tralbout aan W. Sandberg, 31 mei 1949.
- ²⁷⁷ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M. Tralbout aan M.M. van Dantzig, 6 juni 1949.
- ²⁷⁸ HGA, Col. Bremmer, doos 1, correspondentie van kunstenaars en vrienden, Brief N.P. Dekkers aan H. Bremmer, 20 juni 1949.
- ²⁷⁹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Melsen aan M.M. van Dantzig, 28 juli 1949.
- ²⁸⁰ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief H. Jaffé aan A. Marijnissen, 20 juli 1949.
- ²⁸¹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan H. Jaffé, 28 juli 1949: Marijnissen kondigde in dit schrijven aan op maandag 1 augustus 1947 naar Amsterdam te komen i.v.m. 'enige dagen vacantie'. In de marge van de brief staat in handschrift de tekst 'mondeling behandeld 3/8'.
- ²⁸² ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 2 november 1949.
- ²⁸³ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan M.M. van Dantzig, 7 november 1949.
- ²⁸⁴ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen en P. de Korte aan M.M. van Dantzig, 24 september 1950.
- ²⁸⁵ SMA, Coll. Sandberg, map 'Valse Van Goghs', Brief N.P. Dekkers aan H. Jaffé, 20 december 1950.
- ²⁸⁶ SMA, Coll. Sandberg, map 'Valse Van Goghs', Brief N.P. Dekkers aan W. Sandberg, januari 1951.
- ²⁸⁷ SMA, Coll. Sandberg, map 'Valse Van Goghs', Brief H. Jaffé aan N.P. Dekkers, 19 januari 1951 (citaat); Brief N.P. Dekkers aan 'het Gemeentebestuur van Amsterdam', 15 januari 1951.
- ²⁸⁸ SMA, Coll. Sandberg, map 'Valse Van Goghs', Brief W. Sandberg aan N.P. Dekkers, 29 januari 1951.
- ²⁸⁹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 5 maart 1951.
- ²⁹⁰ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 13 november 1951.
- ²⁹¹ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief A. Marijnissen aan M.M. van Dantzig, 2 januari 1952.
- ²⁹² ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan A. Marijnissen, 4 januari 1952. (Handschrift in de marge van de in de vorige voetnoot aangehaalde brief).
- ²⁹³ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief P. de Korte aan M.M. van Dantzig, 6 februari 1952.
- ²⁹⁴ ABM, Arch. Van Gogh, Corr. 1903-1990, Coll. Van Dantzig, Brief M.M. van Dantzig aan P. de Korte, 16 februari (1951 sic) 1952.
- ²⁹⁵ M.M. van Dantzig, Vincent? A new method of identifying the artist and his work and of unmasking the forger and his products, Amsterdam 1953, 71-78.
- ²⁹⁶ 'Echte of Valse Van Gogh in Breda? De boedel van een eenzelvige man', in: Het Handelsblad, 5 juli 1952.
- ²⁹⁷ Interview J.M. Joosten, in: Gerth van Zanten, 'Illusies op linnen gaan ten onder aan het spoorwerk van de "Artistieke Rechercheurs"'. De gedeelde smart van Kees Janssen uit Oisterwijk", De Telegraaf, 6 oktober 1962.
- ²⁹⁸ Interview J.M. Joosten 8 juli 2002.
- ²⁹⁹ De familie Den Houter had haar wortels in Katwijk aan Zee. De koopman Barend den Houter werd op 23 september 1781 in Katwijk geboren. Hij trouwde daar op 8 juni 1815 met Jacoba (Jaapje) de Jong, dochter van een zeeman, en eveneens geboren te Katwijk op 8 augustus 1790. Na hun huwelijk verhuisden ze naar Steenbergen. Ze kregen vijf kinderen, allen geboren te Steenbergen: Jacobus, Simon, Petronella, Barend en Leendert. De oudste zoon Jacobus was beurtschipper. Hij was vaak en langdurig van huis, hetgeen valt af te leiden uit het feit dat zijn oudste zoon Barend (de latere allesverzamelaar), in Dordrecht stond ingeschreven als lid van de Nederlands Hervormde kerkgemeenschap. Jacobs broer Simon was koopman in bouwmaterialen te Steenbergen. De twee jongste broers Barend en Leendert verhuisden naar Leiden. Beiden vestigden zich aan de Herengracht respectievelijk als graan- en kaashandelaar. Het waren succesvolle zakenlieden. Leendert had een eigen schip 'de Goede Verwachting', waarmee hij o.a. op

Antwerpen voer. Barend bezat naast zijn eigen huis en pakhuys aan de Herengracht nog verscheidene andere panden te Leiden, alsmede elf huizen en verschillende percelen grond te Katwijk: GAL, Bevolkingsregister Leiden 1890-1923, blad 3777 (Herengr. 100); Idem, blad 3755 (Herengr. 78); Idem, Adresboek Leiden 1889, 102; Idem, 1890, 107; Idem, 1891, 107; Idem, 1892, 106-107; Idem, 1893, 105; Idem, Nieuw Notarieel Archief, Notaris J.A.F. Coebergh, akten: 27 februari 1895, nr. 12236; 5 november 1900, nr. 15932; 3 december 1900, nrs. 15978 en 15979; 18 mei 1901, nr. 16303; 13 juni 1901, nr. 16353; 21 juni 1901, nr. 16364; 17 juli 1901, nr. 16430; NA, Akten van Successie 1900, nrs. 90-91 (Barend den Houter); Archief Rijkskadaster (Vestiging Zoetermeer), Artikel 7036 (Onr. Goed Barend den Houter); Idem, I 2875 A-1, 1997, 1204, Akten: 719/65 en 420/10; Volgens het lidmatenboek van de Nederlands Hervormde gemeente te Ginneken was Barend Willem den Houter op 20 maart 1934 'met attestatie overgekomen vanuit Dordrecht': SAB, III 109 (Kerkenraad Nederlands Hervormde gemeente Ginneken), Inv.nr. 41, Duplicaat Lidmatenboek 1907-1934; Gegevens Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters: gemeente-archieven Streenbergen, Katwijk en Leiden; Genealogische gegevens: Familie-archief Leendert Barend den Houter; Interview Leendert den Houter, 2, 9 en 23 januari 2003.